Национальная библиотека
Республики Тыва им.А.С Пушкина

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 42-43 (16653-54)
ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ
2003 чылдың АПРЕЛЬ 16,
среда

Ат салган шагы 04.40
Садар өртээ 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралынга 2003 чылда республикада байдал болгаш күрүне политиказының дугайында

АЙЫТКАЛЫ

Улуг Хуралдың хүндүлүг депутаттары!

Чазактың хүндүлүг кежигүннери болгаш чалатканнар!

2002 чыл республикага салымчолдуң болуушкуннары-биле демдеглеттинген. Республика Конституциязынга дүүштүр 2001 чылда **республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи — Тыва Республиканың Чазак Даргазының** соңгулдалары эрткен. Күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразын бадылаан, **Чазактың** чаа составын тургускан. Ийи палаталыг парламентини—**Тыва Республиканың Улуг Хуралын** соңгаан болгаш ажылдап эгелээн. **Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге республиканың төлээлерин соңгаан.** Кожууннарда болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда **тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчуларын болгаш депутаттарын соңгаан.**

I.Тыва Республиканың Президентизиниң Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге) 2002 чылда республикада байдал болгаш күрүне политиказының дугайында Айыткалын күүсеткениниң кол-кол түңнелдери

2002 чылда республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының ажылчорудулгазын Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Айыткалында, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Айыткалында тодараткан кол угланыышкыннарга дүүштүр боттандырган. Оларны боттандырар талазыбиле алган хемчеглерни күүсеткенин анализтеп көөрге, оларның хөй нуруузун күүсеткен, артканнары күүседириниң кырында келген болгаш Чазактың контролюнда турар.

Чаа Чазактың ажыл-чорудулгазынга чугула эгелээшкин болза, **Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулда мурнундагы Программазын, соңгукчуларның чагыгларын, а ол ышкаш хамаатыларның шүгүмчүлелдиг санал-оналдарын хууда айтырыгларын боттандырар талазы-биле 2002-2006 чылдарда хемчеглерни** бадылаар дугайында 43 доктаалды хүлээп алганы болур.

2002 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларын күүсеткен дугайында Чазак отчедунда **баш удур көрген макроэкономиктиг көргүзүглерни колдуунда күүсеткен деп демдеглээн. Ниити девискээр продуктузунуң өзүлдезиниң хемчээли бүдүн чартык катап өскен болгаш ортумак россий көргүзүгден бедик азы 13,3 хуу болган.**

Электроэнергетикада, өңнүг металлургияда, металл ажылдап кылырында, арга-арыг болгаш ыяш болбаазырадыр, арга-ыяш, далган-крупа дээрбелээр болгаш полиграфия үлетпүрүнде бүдүрүлге хемчээлдери өскен. Продукцияның кол 30 хевирлериниң талазы-биле өзүлдени чедип алган. Орулгалыг ажылдап турар үлетпүр бүдүрүлгелериниң деңзигүүрү улгаткан.

Экономика адырларының болгаш чоннуң хөмүр-дашка, чылыг болгаш электри энергиязынга, суугаткан газка, нефть продуктуларынга хереглелдерни хандырган. Ол чорук кышкы үениң ажылдарын боттандырарынга дөгүм болган.

Социал болгаш бүдүрүлге ужурдузалыг 19 объектини, 26,9 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген.

Күрүнениң деткимчези-биле **биче сайгарлыкчы ажыл дүрген темпбиле хөгжээн. Ооң субъектилери 2001 чылга бодаарга, 26,7 хуу хөй бараанарны бүдүрген, ажылдарны кылган, ачы-дузаны чедирген.** Бо адырда ажылдап турар кижилерниң киирген үлүү ажылдап турар бүгү чоннуң 24 хуузу четкен.

Агроүлетпүр комплекизин күрүнеден деткиир политика уламчылаан. Бүгү хевирлерниң ажыл-агыйларында тевелерден аңгыда, бүгү чүзүн малдың баш саны өскен. Бода болгаш шээр малдың чаш төлүн хөйнү камгалап алган,бир инектен ортумак саалда, хойдан дүк кыргып алыры өскен.

Транспорт, орук ажыл-агыйы, харылзаа, бараанарның болгаш ачыдуза чедирилгезиниң хереглел рыногу улам ыңайгы хөгжүлдени алган.

2002 чылда республиканың каттышкан бюджединиң орулгалары чарыгдалдардан 25,1 млн. рубль хөй кылдыр азы 245 млн. рубль чедишпес кылдыр баш удур көргениниден ажыр күүсеткен. Хууда орулгалар ооң мурнундагы чылга деңнээрге 1,7 катап, федералдыг бюджеттен саң-хөө дузаламчызы— 1,4 катап өскен.

Чыл дургузунда чээли организацияларының каттышкан активтери 36,2 хуу, хууда хөреңгилери—47,8 хуу өскен. Чоннуң шыгжамырлары барык 1,5 катап ескен.

Экономикада чогумчалыг түңнелдер кадык камгалал, өөредилге, культура албан черлериниң материал-техниктиг баазазын улам ыңай быжыглаар, чедимчези эвээш хамаатыларга адрестиг дузаламчы көргүзер хемчеглерни боттандырар арганы тургускан. **Социал адырның хереглелинге республика бюджединден 2001 чылга бодаарга, 1,5 катап хөй хөреңгини үзүп берген.**

Чоннуң кижи бүрүзүнге онааштыр акша орулгалары 44,7 хуу өскен болгаш чылда акшаның үне чок апаары 9,6 хуу бооп турда, чурттап болурунуң адаккы хемчээлинден 22 хуу ашкан. 2001 чылга бодаарга, ажылга хаара туткан хамаатыларның саны 2,6 катап көвүдээн.

Чаш кижилер божууру 11,8 хуу өскен, чоннуң чайгаар өзүлдези 1000 кижиге онааштыр 3,5 болган, а Россияга чайгаар эвээжээри 6,5 турган. Гриппten, өкпе аарыындан, өске-даа халдавырлыг аарыглардан аарыыр деңнел кызырылган. **Ооңбиле кады чамдык халдавырлыг аарыглар-биле чоннуң аарыыр чоруу 2-3 катап өскен болгаш арагалаашкын, наркомания-биле аарыыры россий ортумак көргүзүгден 1,2 катап өзе берген.**

Чурттуң дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринде бюджеттиг олуттарда өөренип турар студентилерниң саны 1,7 катап өскен.

Чоннуң Бүгү-россия чизезин доктааткан хуусаазында, чогуур деңнелге эрттирген, ол амгы статистиканың медээлерин колдуунда бадыткаан.

Хоойлу-дүрүмнү, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун болгаш корумчурумну хандырар талазы-биле хемчеглерни чоруткан. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң, ооң иштинде өлүрүүшкүннерниң болгаш үптээшкиннерниң санын 15,6 хуу кызырган. Мал оорлаарының саны 25,4 хуу, квартира оорлаары—үштүң биринден хөй кызырылган.

Күрүне эрге-чагыргазын быжыглаар болгаш демократияны хөгжүдер талазы-биле Айыткалда салган сорулгаларны күүсеткен.

Чуртка чаңгыс аай экономиктиг, эрге-хоойлу болгаш информация девискээрин хандырар талазы-биле хемчеглерни боттандырган. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың аразында **чорудар ажылдарны болгаш бүрүн эргелерни аңгылаар,** республиканың шуут чорудар ажылдарының эрге-хоойлу баазазын тургузар талазы-биле ажылдарны чоруткан.

Тус чер бот-башкарылгазы хөгжүлдени алган. Муниципалдыг бүгү тургузугларның уставтарын бүрүткээн.

Чыл дургузунда хөй деңнелдерлиг соңгулда кампанияларынга холбашкан политиктиг амыдырал хайныгып турза-

(Уланчызы 2-ден 12-ги арыннарда).

даа, республикага политиктиг турум чорук болгаш националдар аразының чөпшээрежилгези догуннаан.

Оон-биле кады эрткен чылын республика хөгжүлдезинге бедик темпилерни чедип алганын Чазак Отчедунда демдеглээн-даа болза, эки чурттап турарывыска оожургавас ужурлуг бис.

Эрге-чагырганың бүгү адырларының болгаш деңнелдериниң ажылынга хөй, ылаңгыя аграр бизнести хөгжүдеринге, ажыл чок кижилерниң санын кызырарынга, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселге, чон ортузунга арагалаашкынның болгаш наркоманияның дазылын тура тыртарынга хөй четпестер турганын угаап бодаар ужурлуг бис.

Тыва Республиканың Конституциязының 111 үүлүнүң 2 кезээниң «д» пунктузунга үндезилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарынга бо Айытказды киирдим.

II. Күрүне эрге-чагыргазын быжыглаарынга болгаш демократияны хөгжүдеринге политиканың кол-кол угланыышкыннары

Бистиң мурнувуста турар нарын сорулгаларны шиитпирлээри эрге-чагырганың ажылгыр аргазындан хамааржыр. Бис маңаа ийи дакпыр сорулганы шиитпирлээрин көрүп турар бис: кижиниң хажыдып болбас эргелерин үстүүртен камгалап база хамааты ниитилелди хөгжүдүп тургаш, эрге-хоойлулуг демократтыг күрүнени тургузарын чорутпушаан, демократияны хөгжүдер апаар бис, ол ышкаш бис хөйге көзүлгүр эрге-чагырганы быжыглаар, эгелеп алганывыс чаартылгаларга ооң организакчы ролюн күштелдирер бис.

Бөгүн республикада ***эрге-чагырганың дең эргелиг адырлары*** болгаш хөй-ниити эрге-чагырганың бүгү деңнелдери тургустунган деп чугаалап болур. Хөй-ле үүлдер эрге-чагырганың күүсекчи органнарындан, Чазактан—ажыл-агыйны эргелеп-башкарар штабтан хамааржыр.

Чазактың составын чаарткан. Ында амгы үени угаап билир, профессионал билиглериниң деңнели четчир, рынок байдалдарынга ажылдаар дуржулгалыг кижилер келген. Чазактың ажылының дугайында Отчетту массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чонга таныштырган. Чурттакчылыг черлериң чонунуң шуут улуг нуруузу ооң ажыл-чорудулгазын үгээр деп демдеглээн.

Оларның мурнунга салган сорулгаларны албан-дужаалдыг кижилериң күүсеткен турарынга доктаамал контрольду боттандырар сорулга-биле яамыларның болгаш ведомстволарның ажылының түңнелдерин үнелеп көөрүн болдурар социал-экономиктиг хөгжүлдениң девискээр быраларын ажылдап кылган. Эргелеп-башкарылганың болгаш кадрларның харыысалгазын бедидериниң быраларының бирээзи кылдыр оларның ажыл-чорудулгазын кварталдар аайы-биле үнелеп көөрүн практикалаар херек.

ТАР-ның дуржулгазын барымдаалап, **парламент эрге-чагыргазын быжыглаан,** депутаттарның санын 162 кижи чедиргеш, чаа ийи палаталыг Улуг Хуралды тургускан. Доктаамал үндезинге Хоойлужудулга палатазының 32, Төлээлекчилер палатазының 9 депутады ажылдап турар.

Улуг Хуралдың депутаттарын ажылдаар кабинеттер болгаш хуралдаар залдар-биле хандырарынга чамдык бергедээшкиннер бооп турар. Парламент төвүн төлевилээр талазы-биле ажылды эгелээр херек.

Төлээлекчилер палатазының депутаттары Хоойлужудулга палатазының хүлээп алган хоойлуларының шынарынга контрольду хандырбышаан, төлээлелге хүлээлгелерин база күүседип турар. Оларның аразындан эвээш эвес кижилер парламент салдарының хевирлерин дүрген шиңгээдип алыр, психологтуг үүртээр чоруктан чайлаар ужурлуг.

Хоойлужудулга палатазы ажылдап келгени 9 айларның дургузунда 63 хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көрген болгаш бюджет хоойлуларының чугула дүрүн база 2003 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш удур көрүүшкүнүн хүлээп алган болгаш үүлдүгзүнген. Депутаттар Федералдыг Хуралдың болгаш федерацияның өске-даа субъектилериниң парламент ажыл-чорудулгазының дуржулгазын өөренип көрген.

Депутаттарның хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулгазы үре-түңнелдиг болурун күзээри артык эвес. Дээди Хуралдың I болгаш II чыыштарының хүлээп алган хөй хоойлуларын федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкек дээш күш чок болдурганы чажыт эвесле болгай, оларның элээн хөйү шынары багай болганы-биле «ажылдавайн турган».

Республиканың норма-чижек, эрге-хоойлу ажылында **экономика хөгжүлдезинге идиг бээр** хоойлулар чедишпейн турары көстүп турар. Бо ажыл-чорудулганың кол үүрге-чүүгү күүсекчи эрге-чагыргага онаажып турарын анализ көргүзүп турар. Улуг Хуралдың хүлээп алганы 36 хоойлунуң 28 хуузун Чазак ажылдап кылган. Бо чылын республиканың бодунуң чорудар ажылдарының талазы-биле 90 ажыг хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылыр.

Хоойлужудулга инициативаларының субъектилериниң болгаш оларның бодалдар учедунуң системазын тургузар сорулга-биле Хоойлужудулга палатазының хоойлу чогаадыр планнарын чыл санында чонга дыңнадыры эргежок чугула.

Парламентиниң ажыл-чорудулгазын чарлап, дыңнадыр хоойлуну амга чедир хүлээп албаан. Тыва Республиканың Улуг Хуралының болгаш ооң депутаттарының эрге-байдалының дугайында **хоойлуларны хүлээп алырын дүргедедири** эргежок чугула. Бо хоойлуларны ажылдап кылырында бооп турар саадаашкыннар палаталарның аразында харылзааларны нарыыдадып болур. Оларны чедир ажылдап кылыр үеде кайы-даа палатаның дең эргелиг болур принцивин—чарлып болбас чаңгыс аай органның принцивин удуртулга болдурар херек.

«Тыва Республиканың Чазааның дугайында» хоойлуну база хүлээп албаан, ону республиканың Баштыңы эрткен чылдың декабрьда чедир ажылдап кылыры-биле дедир чоруткан, чүге дизе ында Чазак Даргазының оралакчыларын болгаш саң-хөө база экономика сайыттарын томуйлаарын дугуржурун таарыштырып турар чүүлдер чок болган. Олар 9 ай ажыг үеде «хүлээлгезин күүседип» турарлар.

Чаа Конституцияны езугаар Чазак республика бюджедин күүсеткен дугайында болгаш ооң социал-экономиктиг хөгжүлде программаларын күүсеткен дугайында Отчетту Хоойлужудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле киирер. Ол Отчетту Улуг Хуралга март айда-ла киирген, ынчалза-даа **Отчетту чугаалажып көөрүнүң** чурумун тодарадыр норма-чижек актызын хүлээп алгыже соңгаарлаткан.

Хоойлужудулга палатазы кол ажыл-чорудулгазындан аңгыда, **контроль чорудар ажылче хөй кичээнгейни угландырыш турарын** демдеглевейн барып болбас. Ол ажыл палатаның хүлээлгезинге хамааржыр болбайн аан, ынчанмыже ону бирги планга тургузарының барымдаазы чок. Контрольдаар органнар четчир чүведир ийин: казначейство, ревизия албаннары, үндүрүг болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар, банкылар структуралары.

Саң-хөө контролю чорудар органны тургузарын доозары-биле палатаның аудиторларын томуйлаар чурумну таарыштырып турар **«Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында»** хоойлуга немелде киирери эргежок чугула. Ооң материал-техниктиг баазазын тургузарынга дуза көргүзери эргежок чугула.

Соңгукчулар чагыгларының дугайында каш сөс чугаалаайн. Чагыглар турар-даа ужурлуг, а бис оларны күүседир ужурлуг бис. Мында ийи таварылганы эскерип турар бис. Чуртта болгаш делегей практиказында чагыгларны күүседирин хоойлужудулга езугаар таарыштырбаан. Ооң-биле кады «бурган авыралының» дугайында кандидаттарның хөөрем аазаашкыннарындан соңгукчуларны камгалаар механизм база чок. Ажык эрге-чагырганың бүгү деңнелдери болгаш адырлары соңгукчуларның чагыгларын бот-тускайлаң системажыдар, оларны экономикада **боттуг байдалды барымдаалап** планнаар болгаш күүседир ужурлуг деп санап тур мен.

Суд эрге-чагыргазын чаартыры уламчылаар. Ону чедиишкинниг боттандырарынга эрге-чагырганың бүгү адырларының: судтуң, хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарның ажыл-чорудулгазын таарыштырары салдар чедирер.

Чаргы чарар судьяларның көстүп келгени-биле бүгү чадаларның федералдыг судтарынга көрүп турар кеземче, административтиг болгаш негелде херектериниң кирип турар саны барык үштүң бир кезиинге кызырылган.

Ооң-биле кады республиканың суд ниитилежилгезиниң органнары кожууннарда негелде херектериниң талазы-биле федералдыг судтарның шиитпирлерин Дээди судтуң бадылаары кошкак бооп турарынче болгаш чорудуушкун хуусааларын хажыдып, көрүп турар херектерниң саны өзүп турарынче кичээнгейни угландырары эргежок чугула. Чаңгыс чижекти киирейн: Кызыл болгаш Улуг-Хем кожууннарның чагырга даргаларының соңгулдаларының түңнелдериниң талазы-биле суд сайгарылгалары барык бүдүн чыл уламчылап турар.

Бедик мергежилдиг судья кадрлар чедишпейн турар. Бо үеде Дээди судта, федералдыг район судтарында, чаргы чарар судьяларда ажылдаар ***24 олут хостут*** хевээр.

Бо чылдан эгелээш, чурттуң бүгү девискээринге бирги чада талазы-биле кеземче херектерин ***даңгыраглыг шиидикчилерниң*** киржилгези-биле шиидер апаар. Тывага кеземче херектерин даңгыраглыг шиидикчилерниң киржилгези-биле шиидерин бо чылдың июль айда эгелээр. Бо ажылды чорудары-биле «РСФСР-ге суд тургузуунуң дугайында» хоойлуга дүүштүр республиканың Чазаа, кожууннар болгаш хоорайлар чагыргалары чыл санында Кызыл хоорайга 3000 ажыг, кожууннарга — 2000 **ниити болгаш курлавыр даңзыларын** тургузар талазы-биле ажылдарны организастаар.

«Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязынга хөйниитиниң төлээлериниң дугайында», «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» хоойлуларны хүлээп алган. Конституция судунуң судьяларынга кандидаттарны шилип алыр болгаш чугаалажып көөр талазы-биле комиссия ажылдап эгелээн. Ооң ажылдаарынга байдалдарны тургузар, республиканың Дээди болгаш Арбитраж судтарының бажыңнарының тудуун уламчылаар херек.

Чаргы чарар судьялар чери ажылдап эгелээни-биле чон бодунуң конститусчу эргелерин камгалаар чаа аргаларны угаап билген. 2002 чылда чаргы чарар судьяларның көргени негелде херектериниң саны ийи катап өскен, оларның хүлээп ап турар шиитпирлериниң шынары чавызаваан, турум болур байдалы бадыткаттынып турар.

Чаргы чарар судьяларның материал-техниктиг хандырылга айтырыын шиитпирлээр ужурлуг бис. Кызыл хоорайга чаргы чарар судьялар бажыңын тударының төлевилел-дөзевилел документилерин ажылдап кылырын эгелээри эргежок чугула.

2002 чылда экономиктиг маргыжыгларны шиитпирлээри-биле Арбитраж судунга 2116, азы 2001 чылдаазындан 1,8 катап хөй билдирикчи билдириишкин киирген. Ол дээрге Арбитраж судунга бүзүрээр чоруктуң өзүп турарын, ажыл-агый субъектилериниң удуртукчуларының болгаш сайгарлыкчыларның боттарының эргелерин, эрге-ажыктарын камгалаар байдалын билип эгелээнин херечилеп турар.

Бөгүн, кажан эрге-хоойлулуг күрүнени тургузары чоруп турда, **Прокуратураның ролю** улгадыр. Республика прокуратуразының штаттыг санын өстүрген, ооң район звенозун Чиңгине болгаш республика прокуратураларының күсели-биле быжыглап турар. Аныяк ажылдакчыларның профессионал өзүлдезин чедип алырының болгаш кадрлар курлавырын тургузарының чаа аргаларын тывар херек.

Республиканың норма-чижек актыларының федералдыг хоойлужудулгага дүүшкен турарынга прокурорларның шыңгыы хайгааралын киргенин көрүп турар бис. Ооң-биле кады федералдыг болгаш республика хоойлужудулгаларынга ***тус черниң ботбашкарылга органнарының шиитпирлериниң дүүшкен турары*** дээш контроль болгаш хайгаарал ам-даа кошкак бооп турар. 2002 чылда Бии-Хем, Улуг-Хем кожууннарга соңгулдалар дугайында база тус чер ботбашкарылгазының дугайында хоойлужудулганың хажыдыышкыннарынга өй-шаанда харыы бербээн таварылгалар болгулаан. Истелге болгаш байысаалгага ***кошкак хайгаарал база контрольду*** тургусканы дээш Прокуратурага болгаш республиканың ИХЯ-зынга чоннуң талазындан шыңгыы чемелелдер бар. Республиканың ИХЯ-зында чаа удуртукчунуң келгени-биле бо ажыл экижиир боор деп бодай-дыр мен.

Эрткен чылын **Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамыны** тургускан. Республиканың эрге-хоойлу актыларынга болгаш муниципалдыг тургузуг-

ларның уставтарынга, чаргы чарар судьяларның материал-техниктиг баазазынга болгаш кадр хандырылгазынга экспертиза чорударын аңаа дааскан. Ол яамы республика хоойлуларының болгаш норма-чижек актыларының даңзызының чыындызын тургузар ужурлуг.

Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылып турарларга практиктиг дузаны чедирип турар. Бис аңаа байыр чедирип турар бис. Суд приставтарының (суд шиитпири күүседир кижилерниң) ажылын экижидер талазы-биле хөй ажылдарны чорудуп, болчукчулар дугайында федералдыг хоойлуну боттандырар талазы-биле тодаргай хемчегларни ап, ооң иштинде, Тыва Республиканың болчукчулар палатазын тургускан. Чон эки шынарлыг юридиктиг тайылбырны оон алырын манап турар.

Нотариаттарның болгаш шимчевес өнчүге эргелер бүрүткээр талазы-биле төптүң ажылында эвээш эвес айтырыглар тургустунган, олар чер участоктарын бүрүткээр талазы-биле аажок улуг ажылды калбартыр. Шимчевес өнчү төвү ону кадрлар-биле хандырарынга дуза көргүзер сорулгалыг. Кижилер нотариустан дуза алыры-биле хоорайже чоруп турар болганда, **хууда нотариустарны** тургузар болгаш ажылын экижидеринче күжениишкиннерни угландырары чугула.

Бүрүткеткен хөй-ниити каттыжыышкыннарының болгаш шажынчүдүлге организацияларының ажылчорудулгазы дээш контрольду организастаар талазы-биле ажылды анализтеп көөрү эргежок чугула. Юстиция яамызының эргелели ам дээрезинде чүгле бүрүткел кылыры-биле кызыгаарлаттынып турарын демдеглеп боор бис. Контроль системазы ажылдаан турарын, хоойлулар болгаш уставтар негелделеринде хажыдыышкыннарны чогуур үезинде чайладырын чедип алыр херек.

Тус чер бот-башкарылгазын улам ыңай быжыглаар болгаш хөгжүдер, аңаа чаа идигни бээр талазы-биле ажылдарны уламчылаары эргежок чугула.

Реформалар чылдарында тус чер бот-башкарылгазының хевирин тургузуп, организастаан: чоннуң соңгааны тус чер бот-башкарылгазының баштыңнары, депутаттар корпузу көстүп келген. Муниципалдыг бюджет, муниципалдыг өнчү, тус чер үндүрүглери, тус черниң бот-башкарылгазы деп сөстер чоннуң билир сөстери апарган.

Тус чер эрге-чагыргазының айтырыглары-ла хөй. Оларга кайгамчык улуг харыысалганы онааган, а салдар чедирер аргалары азарганчыг.

Тус чер чагыргаларының **курлавыры** оларның күүседип турары бүрүн эргелерге **дүүшпейн турар,** күрүне эрге-чагыргазы-биле оларның кады хөделиишкиннериниң механизмин ажылдап кылбаан. Мындыг чорук тус чер бот-башкарылгазын хөгжүдеринге шаптыктап турар болганда, бо айтырыгны Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелинге чугаалажып көөрү-биле киирген. Бирги ээлчегде эрге-хоойлу баазазын сайзырадырын шиитпирлээн.

Амгы үеде Күрүне Думазы субъектилерде болгаш тус чер деңнелинде эрге-чагырга реформазының дугайында Россияның Президентизиниң инициативазын чугаалажып көрүп турар.

Ону хүлээп алган соонда, бүрүн эргелерни аңгылаарынга, экономиктиг бот-тускайлаң болур принциптерни боттандырарынга, оларга дааскан бүрүн эргелерни боттандырары дээш ажык эрге-чагырганың бүгү деңнелдериниң харыысалга механизмнерин доктаадырынга тодаргай чүүлдер көстүп келир. Бюджет федерализминиң принциптерин езугаар Россияның субъектилериниң эрге-чагырга болгаш тус черниң бот-башкарылга органнары саң-хөө-биле хандыртынар аргалыг апаар.

Федералдыг хоойлужудулгада черче күүсекчи эрге-чагырганы тургузарының 4 хевир-майын тургускан:

1.Муниципалдыг тургузугнуң башкарылгазының чон дорт соңгуур болгаш ол тус чер чагыргазын баштаар.

2.Муниципалдыг тургузугнуң башкарылгазының төлээлелге органының депутаттарының аразындан соңгуур.

3.Төлээлелге органының депутаттары тус чер чагыргазының удуртукчузун керээ-биле ажылга хүлээп алыр.

4.Муниципалдыг тургузугнуң башкарылгазының удуртукчузун томуйлаар.

Маңаа холбаштыр кайгамчык улуг тайылбыр ажылын чорудар. Муниципалдыг тургузугнуң кызыгаарларын доктаадып тургузар дугайында, тус чер бот-башкарылгазының төлээлелге органнарын тургузар чурумга өскерилгелер киирер дугайында, республика болгаш муниципалдыг тургузуглар аразынга өнчү объектилерин аңгылаар дугайында **бөлүк хоойлу төлевилелдерин** ажылдап кылыр.

Тус чер бот-башкарылгазының чаа девискээрлериниң **тургузуушкунун баш бурунгаар көөрү-биле** база чер кызыгаары дээш маргыжыышкыннарны болдурбазы-биле бичежек суурларның, одар-белчиирлерниң болгаш хоорай кыдында суурларның даңзызын анализтээр херек. Амдыгааштан эгелеп Муниципалдыг тургузугларның каттыжыышкынын тургузарының талазы-биле ажыл эгелээн.

Федералдыг төп-биле Республиканың кады ажылдажылгазын быжыглаар талазы-биле ажыл уламчылаар. Россияның Чазаа Россия Федерациязының Президент Администрациязы-биле кады ажылдажылганы таарыштырган. Россия Федерациязының яамылары болгаш ведомстволары-биле керээлерге болгаш үр хуусаалыг программаларга ат салырын практикалап турар.

Маңаа эвээш эвес рольду федералдыг төптүң мурнунга чүгле республиканың эрге-байдалы болгаш арын-нүүрү ойнап турар эвес, харын Күрүне Чөвүлелинде бистиң сенаторларывыс болгаш Күрүне Думазында депутадывыс ойнап турар. Оларның-биле кады ажылдажылганың дуржулгазын келир үеде, ылаңгыя Россияның Чазааның киирер үлүүн барымдаалап, 2010 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларын камгалаарынга ажыглаары чугула.

Бистиң сайыттарывыс Россияның яамыларының болгаш ведомстволарының, эрге-чагыргаларның өске-даа структураларының коллегиялар болгаш чөвүлелдер составтарынга кирген турарын күзээр мен.

Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирьниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи-биле кады ажылдажылгага Россия Федерациязының Президентизиниң тодаратканы **мурнады көөр чаа угланыышкыннар** талазы-биле ажылды организастаар. Ол дээрге административтиг реформа, эрге-чагырганың бүгү деңнелдериниң аразында бүрүн эргелерни аңгылаар чорудугну уламчылаары, терроризмге болгаш өске-даа чамдык үүлгедиишкиннерге удур хемчегларни киириштир национал айыыл чок чорукту хандырар талазы-биле комплекстиг болгаш өске-даа хемчеглер болур.

Тыва Республикада Кол федералдыг инспекторга бистиң чаңгыс черчурттуувус, тыва улустуң чаңчылдарын билир кижини томуйлаан. Күрүне эрге-чагыргазының бүгү адырлары ону деткип турар болгаш ооң ажылынга дузалаар деп бодай-дыр мен.

Хоойлужудулга инициативазының субъектизи болур Федералдыг Хурал-биле кошкак ажылдап турарывысты миннир херек. Эрткен 10 чылда республика Россияның парламентизинге чаңгыс-даа хоойлу төлевилели киирбээн, өске субъектилерниң хоойлужудулга инициативаларының деткимчези-биле кызыгаарлаттынган.

Амгы үеде ***сенатор болурунуң дугайында чугаалар*** калбарган. Бис сенаторларны томуйлаар дугайында амгы күштүг хоойлуну деткип турар бис, а бир эвес оларны соңгуурунуң хевири үнүп келзе, ону деткиирингe база белен бис. Ооң-биле кады сенаторларның хуусаа чок ажылдаар концепциязынга удур бис. Сенаторларның бүрүн эргелериниң хуусаазы оларны томуйлаан органнарның бүрүн эргелериниң хуусаазынга дең болур деп санап турар бис.

База бир чүүл дугайы. Федералдыг 7 округтарның баазазынга Россия Федерациязының ***субъектилерин улгаттырарынга*** хамаарыштыр хөй шуугаазыннар үнүп турган. Ол дээш Россия Федерациязының составынга эки тура-биле кирген республиканың чону дүвүреп турарын билир мен. Мен бо айтырыг талазы-биле чаңгыс эвес удаа чугаалап турган мен, туружум ол хевээр арткан-даа. Кедизинде барып, келир үеде, кажан бис делегейниң үлетпүржээн хөгжүлделиг чурттарының деңнелинге чеде бээривиске, ол бүде берип болур. Амгы үеде чурттуң Президентизиниң эрткен чылын дорт эфирге чугаалааны-биле чөпшээрежир мен: ол айтырыгны ам көдүрген херээ чок.

Республикаларның, крайларның, областарның болгаш автономнуг тургузугларның эрге-байдалы **амгы үедеги олчаан артар ужурлуг.** Ол национал айтырыг-дыр. Крайларның болгаш областарның эргелерин кызагдап турар деп турарлар арай хөөредип турар-дыр. Харын мырыңай сыр дедир, оларның эргелерин күштелдирген, олар федерацияның дең эргелиг, күрүненiң бүгү-ле демдектери бар субъектилери апарган болгай.

Демократтыг күрүненiң эң чугула механизмин – хамааты ниитилелдиң кол-ла чүүлдерин тургузар болгаш ажылдадыр талазы-биле ажыл уламчылаар.

Бисте ***166 хөй-ниити организацияларын бүрүткээн,*** ооң иштинде профэвилелдерниң 24, ниитилел-политиктиг 34 организациялар бар. Оларның аразында 14 политиктиг партия күрүне эрге-чагыргазынче кордап турар.

Быжыг туруштуг чорукту арттырар база бүгү деңнелдерге националдар аразынга аралажылга-чугааны сайзырадырының хөй айтырыгларын шиитпирлээринге эки салдарны «Сибирьниң чон Собору» деп хөй-ниити шимчээшкининиң Тывада девискээр салбыры чедирип турар, ында хөй-ниити болгаш шажын организацияларының хөй кезиниң төлээлери кирип турар болгай.

Ажылдакчыларның күш-ажыл талазы-биле эргелерин камгалаарынга дээштиг контроль хемчеглерин ажылдап кылырда **профэвилелдерниң, эрге-чагырга органнарының болгаш ажыл берикчилерниң** демниг хөделиглери херек. Социал күш-ажыл болгаш экономиктиг харылзааларга демниг, дугуржуушкуннуг политиканы чорударынга ажыл берикчилериниң киржилгезин хандырар сорулга-биле ***ажыл берикчилериниң каттыжыышкынын*** тургузар ужурлуг. Экономиканың хуу секторунуң хөлезилеттинген ажылдакчыларының база чыл санында тудуг хемчээли немей өзүп-даа турар болза, тудуг комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилелдери амгы үеде чок болуп турарын кичээнгейге алыр херек.

Эмчилерниң, башкыларның, чогаадыкчы ажылдакчыларның каттыжыышкыннарындан болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларындан бодун башкарып-организастап шыдаар база эрге-хоойлуну медереп билир хамаатыны, чүгле эрге-чагыргага салдар чедирер эвес, харын эргелеп-башкарылгага киржип шыдаар хамаатыны кижизидериниң херээнге боттуубиле дузалаарын манап турар бис.

Эрткен чылгы Айыткалга кижилерниң, ылаңгыя аныяктарның, угаанмедерелинге, сеткил-сагыжынга багай салдар чедирип турар ***шажын секталарының*** ажылын дүвүрел-биле демдеглээн турган. Юстиция органнарынга, тус чер бот-башкарылга органнарынга болгаш прокуратурага оларның ажылын контрольдаарын хандырар деп даалгалар бердинген. Ол сорулга күүсеттинмээни хомуданчыг, хажыдыышкыннар дугайында медээлер улам көвүдээн. Меге хамнар, меге эмнекчилер көстүп кээп турар, кижилерни үреп, кижи дүрзүзүн оскунарынга чедирип, чоннуң човуланын ажыглап турар секталарның саны көвүдээн.

Шажын каттыжыышкыннарының дугайында хоойлуну болгаш оларның уставтарын сагып турарынга доктаамал хайгааралды болгаш контрольду чорудар дугайында айтырыгже катап эглир херек. Бо ажылга Айыыл чок чорук албанының Эргелели база киржир ужурлуг.

Чуртта болгаш республикада **Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларынга идепкейлиг белеткел** чоруп турар.

Бо удаада, биеэдеги ышкаш базала соңгулда кампаниязын шынарлыг эрттирер дээш, бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар бис. Соңгулдаларның саң-хөө болгаш методиктиг хандырылгазын федералдыг төп бодунга ап турар. Соңгулдаларның эрге-хоойлу хандырылгазының чамдык үүлдеринге доктааксадым.

Соңгулда комиссияларынга хамаарыштыр. Субъектилерниң соңгулда комиссияларының кежигүннериниң чартыындан хөйүн Күрүне Думазында болгаш субъектиниң парламентизинде фракциялыг политиктиг партияларның саналдары-биле томуйлаар.

Республикада девискээр соңгулда комиссиялары тургустунган. Участок соңгулда комиссияларының кежигүннерин шак-ла ындыг принцип-биле девискээрлерниң соңгулда комиссиялары томуйлаар.

Кандидаттарны идип үндүрериниң чурумунуң дугайында. Кандидаттарны идип үндүрер эргелиг субъектилерни тодараткан. Олар политиктиг

партиялар, боттарын идип үндүрер эргезин боттандырар күзелдиг хамаатылар болур.

Соңгулда долаазының түңү 10 катап улгаткан, ам ол 900 муң рубль. Политиктиг партияларның болгаш кандидаттарның харыысалгазын бедидер дээш ынчаар кылган.

Политиктиг партиялар дугайында. Хоойлу-дүрүм үндезинин өскерткен, бо чылдың июль айдан эгелээш, чурттуң политиктиг делгеминге чүгле ниити-россия партиялары артып каар. Девискээрлерниң ниитилел-политиктиг каттыжышкыннары политиктиг эвес апаар.

РФ-тиң субъектилеринге хамааржыр федералдыг чаа соңгулда хоойлу-дүрүмнериниң дугайында. Субъектилерниң парламентизиниң чартыын партийжи даңзылар езугаар соңгуур системаны доктаадыр.

Мен бодаарымга, биске ол чүүл Хоойлужудулга палатазынга хамааржыр. Бо чылдың июль 14-ке чедир республиканың соңгулда хоойлуларын федералдыг хоойлуга дүүштүр эде көөрү эргежок чугула. Улус кымны дээш соңгуурун билген турзун дээш, ажык партийжи даңзылар езугаар соңгулда системазын оларга доктаадып бижыглаары эргежок чугула.

Парламентиниң партийжи болурунуң дугайында. Парламент чурттуң политиктиг органы болуп турар. Соңгукчуларга чоок, херек сорулгаларлыг политиктиг күштер парламентиниң хөй кезииниң бадылааны-биле политиканы тодарадыр эргелиг, ооң иштинде Чазакты тургузар эргелиг болур. Бөгүн Россия аңаа белен апарган.

Соңгукчуларның келириниң дугайында. Девискээрлерге соңгулдаларга соңгукчуларның кээриниң эң эвээш хуузун доктаадыры федерация субъектизиниң эргези болур деп федералдыг хоойлу-дүрүм көрүп турар.

Республика хоойлу-дүрүмнеринде Улуг Хуралдың депутаттарының соңгулдаларынга 43 хуудан эвээш эвес соңгукчулар келген турарын республика хоойлу-дүрүмнеринде доктаатканы демократияны хөгжүдеринге шаптыктап турар дээн чугаалар амдаа дыңналбышаан. Харыылаайн, демократия дээрге чоннуң эргечагыргазы болгай. Соңгулдаларга хөйле кижи киришкен тудум, демократияның деңнели бедик болур. Ындыг хуу Улуг Хуралды тургузарынга моондак болбаан болгай. Бергедээшкин Кызыл хоорайның 8 округунга эрткен соңгулдаларга болган, ынчалза-даа ол девискээр болгаш участок комиссияларының ажылын багай организастаанындан болган.

Адак соонда, **соңгулда технологияларынга эрге-хоойлу хажыдыышкыныың дугайында.** Эрткен чылын соңгулда хоойлу-дүрүмнерин хажытканы дээш республика прокуратуразының органнары 3 кеземче херээн оттурган, амгы үеде олар истелгеде туруп турар. Республикага соңгулда эргелерин үрээниниң дугайында билдириишкиннер талазы-биле 40 херекти янзы-бүрү чергелиг судтарга көрген. Шуптузунга хамаарыштыр үзе шиитпирлерни үндүрген.

Соңгулда мурнунуң «хирлиг технологияларын» болгаш соңгулда хоойлу-дүрүмнерин сагыштыы-биле үрээнин илередип тывары, ол ышкаш оларны баш удур болдурбазы база үзе шавары чүгле соңгулда комиссияларының эвес, хоойлу-дүрүм камгалаар болгаш суд органнарының база эң чугула сорулгазы болуп артып турар.

Россияның Күрдумазынга депутаттар соңгулдазы федералдыг соңгулдалар нормаларынга долузу-биле дүүштүр эртерин, хостуг, дең эргелиг, демократтыг болурун чедип алыры эргежок чугула. Борта кандыг-даа доктарны чайладыр ужурлуг.

Хөй-ниитиниң медерелин хевирлеп тургузарынга канчаар-даа аажок улуг рольду массалыг информация чепсектери ойнаар. Россияның журналистиказы улуг өскерилгелер мурнунда келген. Күрүне Думазында МИЧ дугайында чаа хоойлу төлевилелин чугаалажып турар.

Эрге-чагырганың бүгү адырлары болгаш ооң бүгү деңнелдери **парлалганы дең эргелиг партнеру кылдыр** көрүп харылзажырын чедип алыры чугула.

Республикада 28 парлалга болгаш электроннуг үндүрүлгелер бар, оларның 6-зы күрүнении эвес. Албан езузунуң сайты бар. Журналистерниң сөзүнүң хостуг болуру сагыттынып турар. Чазак чанында МИЧ-тиң хөй кезииниң журналистери аккредитациялыг ажылдап турар. Олар кандыг-даа ажык медээни хостуг алыр аргалыглар.

Ооң-биле кады тус чер телевидениезининг программалары чурттакчылыг чер бүрүзүнге четпейн турар, радиону чурттакчыларның 30-ден эвээш хуузу дыңнап турар. А Россияда ортумаабиле телерадио-дамчыдылгалар чурттакчы чоннуң 90 ажыг хуузун хаара тудуп турар. Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле эдеринчи дамчыштыр телерадио-дамчыдылга-биле чонну хандырар **тускай сорулгалыг республика программазын** хүлээп алган. Эң кыска чалгыгларга ажылдаар күрүне телеканалын болгаш радио дамчыдылгазын тургузар талазы-биле ажылды эгелээри эргежок чугула. Социал угланыышкынның **эң эки телевидение ролиги база парлаттынган бөлүк материалдар дээш** чылдың эрттирер республика конкурузун практикалаар херек. Кожууннарның массалыг информация чепсектериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар, келир үениң журналист кадрларын белеткээр, эдеринчи телерадио-дамчыдылгазынга тааржыр чаа төлевилелдерни болгаш программаларны шиңгээдип алыр дээш ажылдаар.

Демократтыг ниитилелдиң чарылбас кезээ болур сөстүң хостуун тус черниң чамдык үндүрүлгелерин кара туразында аажылап, чүңү-даа кылып болур арга, политиктиг оппонентилерин хөйнүң мурнунга дорамчылаар чепсек кылдыр көре бергеннер. Чамдык солуннарны сайгарып көөрге, оларның утказы кол нуруузунда багай талаже – шоштуг үр-чарже, хайхалаптыг болуушкуннарже сундулаарынче угланган. Ол болбас херектир.

Информация политиказы гуманизмниң болгаш ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдериниң туружунга турар ужурлуг. Чамдык солуннарда КИЖИ, ооң эки херектери, тургузукчу ажылы көзүлбестээн. Бөдүүн кижилерниң херек кырында амыдыралының дугайында материалдар эвээш. Амгы журналистиканың нормазы **эки углуг информастыг технологиялар** болур ужурлуг, олар ниитилелге эп-чөптү болгаш билчилгени ижиктирер.

Тус черниң массалыг информация чепсектери принципиалдыг болгаш хамааты дидим чорукка өөренир болза эки деп санаар мен. Чер-черлерде нарын айтырыглар хөй. Журналист оларны көргүзер, шын, чөптүг үнелелди бээр ужурлуг. Ооң мергежилдиинден, кижизиинден чамдыкта кижилерниң салым-чолу хамааржы бээр. Сөстүң чедингирин, күштүүн кымдаа кудуладып шыдавас.

Улуг орус эртемден Ломоносов мынчаар бижээн: «Журналистен Күш болгаш Буянныг сорук негеттинер. Күш – хөй санныг, янзы-бүрү айтырыгларны ажыл-херекти билир езу-биле ылавылалдыг, эң ханы сайгарып көөрүнге херек. Сорук – чүгле ылап шынны херекке ап тодарадырынга херек». Бо сөстер бөгүн-даа ужуругказын чидирбээн деп санаар мен.

III. Кадр политиказының кол угланыышкыннары

Республиканың моон соңгаар социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээри эң мурнады көөр кедилиг угланыышкыннарны бедик мергежилдиг кадрлар-биле хандырбаска болдунмас.

Хөй хевирлиг рынок экономиказының, демократтыг хөй партиялыг политиктиг системаның, хамааты ниитилелдиң тургустунуп кээриниң бергедээшкиннери кол нуруузунда совет үеде белеткелди эрткен кадр составынга онаашкан. Олар салган сорулгаларын мүн-не күүсеткен. Олар берге байдалдарда, реформалар чорударының кошкак эрге-хоойлу баазазынга ажылдап, чамдык черлерге чазыгларны болдуруп турганын миннир апаар. Бөгүн-даа кадр политиказының организастыг-эргехоойлу баазазы амыдыралдың негелдезинден хожудавышаан хевээр. ***Республиканың ажыл, амыдыралының бүгү адырларын, ылаңгыя бүдүрүлге адырын, кадрлар-биле хандырарының эрге-хоойлу болгаш организастыг үндезиннериниң быжыг системазын ажылдап кылыр үе келген.***

Күрүнеиң кадр политиказын боттандырарынга яамыларның болгаш ведомстволарның, тус чер бот-башкарылгазының органнарының, бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң ажыл-чорудулгазын таарыштырып дүүштүрери-биле **Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызын тургускан.** 2003 чылда ооң мурнунда күш-ажыл рыногунда хереглелдиң комплекстиг анализин болгаш баш удур көрүүшкүнүн, кадрлар шимчээшкининиң шинчилел-сайгарылгазын боттандырарының, экономика адырларында дипломнуг специалистерниң санының болгаш шынарының көргүзүглериниң баазазын тургузарының сорулгалары, кадрларны белеткээриниң күрүне чагыын кылырының болгаш боттандырарының сорулгалары туруп турар.

Республика Чазааның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары болза, эрге-хоойлу, политология, макро болгаш микроэкономика, менеджмент талазы-биле бедик мергежилдиг, компьютерни билир специалистер-биле күрүне эргечагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарын хандырарының систезин тургузары болур.

2003 чылдың январь 1-де күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарынга 3232 албан-хаакчылар ажылдап турган. Оларның иштинде федералдар — **1601,** республиканыы — **746,** тус чер бот-башкарылгазыныы — **885.** Деңнеп көрээлем — ол хөй бе азы эвээш бе? Россияда 1000 чурттакчыга 2,8 күрүне албан-хаакчызы онаажып турар-дыр, ол дээрге чүгле күүсекчи эргечагырганың федералдыг органнарынга хамааржыр, Великобританияда — 5,2, АКШ-та — 3,9 күрүне албанхаакчызы, а Тывада – 2,1 күрүне албанхаакчызы.

Бир эвес күрүне албанының шинээзи мүн-не чүгээр болуп турар болза, **муниципалитет албан-хаакчыларының эртем-билиг болгаш профессионалдыг деңнели ам-даа чавыс болуп артпышаан.** Оларның чүгле 48-и муниципалитет албанының талазы-биле профессионал билиглиг, ол дээрге ниити санның чүгле 5,2 хуузудур, 432 кижи дээди эртем чок. Ажылга хүлээп алырда, төрел-дөргүл барымдаалаар, чер-чурт тыртар чоруктар муниципалдыг албан-хаакчыларның шынар составын экижидеринге шаптыктап турар. Хамаатыларны ук албан-ажылга деңге көрүп хүлээп алыр дугайында хоойлу негелделерин шыңгыы сагыыр херек.

Күрүне болгаш муниципалитет албан-хаакчыларының билиин, мергежилин бедидер сорулга-биле Күрүне албанының Сибирь академиязы-биле 2007 чылга чедир керээни чарган.

Бо чылын күрүне албанының Россия болгаш Сибирь академияларынче 30 кижини чорударын, билиг-мергежил бедидер курстарга 70 ажыг албан-хаакчыларны өөредирин планнап турар. Тыва Республиканың Чазааның чанында "Күрүне болгаш муниципалитет башкарылгазының менеджери» болгаш «Юриспруденция» мергежилдеринге кол нуруузунда көдээден 75 кижини чыып өөредирин планнап турар.

Экономика адырының тускай эртемниглерин, албан-хаакчыларны, аспирантыларны болгаш докторантыларны белеткээринге база катап белеткээринге республика бюджединде 9,6 млн. рубль көрдүнген.

Россия Федерациязының Президентизиниң 2002 чылдагы Чарлыынга дүүштүр Россия Федерациязының күрүне албанын реформалаарынга киржир ужурлуг бис.

Экономика реформаларын оожум чорудуп турарының бир шыңгыы чылдагааны **бүдүрүлге адырының башкарыкчы кадрларын** белеткээриниң деңнелиниң чавыс болуп турары болур. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң ажыл-агый субъектилериниң удуртукчузу составының шынарын анализтеп көөрге, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчуларының чүгле 70 хуузу дээди эртемниг болуп турар-дыр.

Кадрлар чаарты белеткээриниң болгаш оларның билиг-мергежилин бедидериниң Тывада күрүне институдун тургускан. Институттуң коллективи чоокку үеде дараазында угланыышкыннар езугаар өөредилге программаларын ажылдап кылгаш, ажыглаары эргежок чугула: бүдүрүлге менеджментизи, маркетинг, компьютер технологиялары болгаш эргехоойлу үндезиннери.

Агроүлетпүр комплекизинге кадр политиказын сайзыраңгайжыдарының кол угланыышкыннарын республика Чазааның доктаалынга тодараткан. Агроүлетпүр комплекизиниң специалистериниң билигмергежилин бедидер, эде белеткээр Россияның кадр академиязынга, өөредилге төвүнге чылда 800-тен эвээш эвес кадрларны чаарты белеткээр, билиг-мергежилин бедидер, оларның иштинде «менеджер», «маркетолог», «кризиске удур башкарыкчылар», «персоналды башкарары» деп

мергежилдер кирип турар.

Көдээ черлерге кадрларны быжыглаар сорулга-биле специалистерни белеткээриниң тускай сорулгалыг контракт талазы-биле үш талалыг керээлерни чарарын практикалаары эргежок чугула.

Эге профессионал өөредилгениң системазынга ***мергежилдиг ажылчыннарны белеткээри онза кичээнгейни негеп турар.*** Специалистерни 13 профессионал училищелерге 53 мергежилге белеткээр. 2003 чылда 3 муң кижи доозар, ооң иштинде күрүне керээзи-биле ажыл чок 700 хамаатыны өөредирин планнап турар. Амгы үеде эге профессионал өөредилге албан черлери-биле янзы-бүрү өнчүлүг бүдүрүлгелерниң аразында социал кады ажылдажылганың системазын хевирлеп тургузары тоң чугула. Кадр политиказының яамызы бирги чергениң болуп турар профессияларның саналга даңзызын белеткээр ужурлуг. Профессионал училищелерниң кыска хуусаалыг үнүүшкүннүг курстарын база салбырларын көдээге организастаар талазы-биле ажылды уламчылаар, эге профессионал өөредилгени 2010 чылга чедир хөгжүдериниң республика программазын ажылдап кылыр херек.

Дээди эртемниг специалистерни Тываның күрүне университединде, күрүненiң болгаш күрүнении эвес өөредилге черлериниң он төлээлел черлеринде болгаш салбырларында, ол ышкаш чурттуң болгаш даштыкының дээди өөредилге черлеринде белеткеп турар.

Университетте 27 мергежил талазы-биле кадрларны белеткеп турар. Бо чылын дөрт чаа мергежилдерни ажыдары көрдүнүп турар: «Технология болгаш сайгарлыкчы чорук», «Ажыл, амыдыралдың айыыл чок чоруу», «Социал педагогика», «Көдүрер транспорт болгаш орук машиналары». Кедизинде медицина болгаш юридиктиг факультеттерни ажыдары көрдүнген.

Сибирьниң болгаш чурттуң өскедаа регионнарының дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче чылдың-на бүдүн чартык муң абитуриентилерни чорудары планнаттынып турар.

Аспирантурада болгаш докторантурада 80 ажыг кижи өөренип турар. Бо чылын эртем кандидаттары болгаш докторлары 15-тен хөй кижи болур. Чурттуң чогуур эртем болгаш өөредилге черлери-биле ***эртем кадрларын белеткээр*** дээш кады ажылдаар дугайында үр хуусаалыг дугуржулгаларны чарарын практикалаары чугула.

Мурнакчы дуржулганы өөренип көөрү-биле чыл санында 20 специалисти Россияның өске регионнарынга болгаш даштыкыга стажировкаладып чорудар.

Бо чылын бүгү деңнелдерниң удуртукчуларынга, күрүне болгаш муниципалитет албан-хаакчыларынга интернет технологияларын билир кылдыр өөредилгени чорудар болгаш аттестацияны эрттирер.

«Чылдың эки менеджери», «Чылдың эң эки компаниязы» дээн ышкаш 15-тен эвээш эвес номинацияга адырлар конкурстарын эрттирерин планнап турар. Конкурс эрттирер комиссияларга бизнес, хөй-ниити төлээлери, журналистер кирер.

Чоокку үеде Чазакка бүдүрүлге адырының башкарылга кадрларының курлавырын тургузар механизмни ажылдадыр, албан-хаакчыларның ажыл аайы-биле депшиирин планнаар база ындыг байдалдарны тургузар талазы-биле саналдарны киирер.

IV.Экономиктиг политиканың кол сорулгалары

Бистиң экономиктиг политикавыстың кол чүүлдери хевээр артар. Олар **ниити стратегтиг сорулгага** үндезиленген — ол дээрге республиканың бюджеди артыкшылдыг болурун, чоннуң төлептиг чурттаарын хандырып шыдаар четчир аргалыг экономиканы тургузары-дыр.

Ол стратегияга дүүштүр **2003 чыл тургузуушкуннуң болгаш бизнести хөгжүдериниң чылы болур ужурлуг.**

2003 чылда экономиктиг өзүлдениң темпизин Россияның ортумак деңнелинден бедик кылдыр хандырып болур деп, Чазак санап турар. Республикага ниити девискээр продуктузу деңнештирген өртектер-биле алырга, 5-7 хуу көвүдээр. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 4 хуу, көдээ ажыл-агыйныы — 3,8 хуу көвүдээр.

Ортумак ажыл төлевирин 4230 рубль, бир кижиге онааштыр орулганы 2570 рубль чедирери көрдүнүп турар, ол дээрге хереглел өртектери 11-13 хуу өскен турда, 19,2 база 15 хуу көвүдээр дээни ол.

Бистиң демографтыг көргүзүглеривис, мурнуку чылдарда ышкаш, бүгү чурттаазынга бодаарга, элээн эки болур.

Көрдүнген көргүзүглерни чедип алырда, 2010 чылга чедир үеде ***Тыва Республиканың хөгжүлдезиниң Күрүне концептиязында база Россия Федерациязының болгаш Сибирьниң хөгжүлдезиниң программалыг документилеринде*** тодараттынган бирги чергениң чүүлдерин барымдаалаар апаар.

Өнчүнү башкарары. Эт-хөреңги комплекизин башкарарында хөй нарын айтырыглар чыглып келген. 18 муң санныг юридиктиг эргелиглерниң болгаш сайгарлыкчы кижилерниң холунда канчаар-даа аажок улуг өнчү мөөңнеттинген. Өнчүнү дээштиг башкарары-биле Эт-хөреңги болгаш чер харылзааларының яамызын тургускан. Яамының эт-хөреңгизин даңзылап санап турда, ону канчаар ажыглап турарын сайгаржып көөрге, эрге-чагырганың деңнелдери биле өнчүнүң хевирлериниң аразында эргелерни болгаш бүрүн эргелерни, харыылаар чүүлдерни тодаргай аңгылавааны илерээн. Хөй-хөй бүдүрүлгелерде лицензиялар, техниктиг паспорттар, чер участоктарын быжыглаанының актылары, удуртукчуларның материалдыг харыысалгазының дугайында керээлер чок болуп турар. Чамдыктары ай айы-биле чүнү-даа бүдүрбейн турар-дыр.

2003 чылда **күрүне болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин даңзылап санаанынга үндезилээш,** дараазында объектилерниң даңзызын белеткээр:

катап тургузар ужурлуг, акшаландырар түңнү болгаш акша алыр дөстерни айытпышаан;

садар ужурлуг, садар хуусааларын болгаш негелделерин айтыр;

арендага бээр ужурлуг;

хуу кижилерге болгаш юридиктиг эргелиглерге **халас дамчыдып бээр ужурлуг;**

хаггаш кадагалаар болгаш часкаш ажыглаар ужурлуг;

узуткаар бүдүрүлгелер;

доозулбаан тудуг объектилери.

Бүдүрүлгелерниң саң-хөө байдалын шинчилеп-хынаарын уламчылаар херек. Оларның туруштуг ажылдаан турары дээш Чазактың төлээлеткен органнарының, харыысалгазын бедидер. Хамыктың мурнунда бүдүрүлгениң бодунуң бюджединиң дугайында, экономиктиг анализтиң шынарының, бухгалтер учедунуң, саңхөө контролюнуң болгаш башкарылганы организастаарының дугайында, үндүрүглерни болгаш ажылдакчыларга ажыл төлевирин чогуур үезинде бээриниң дугайында бодаар. Удуртукчу кижи рыноктуң хереглелин база бараанарның канчаар саарлып турарын билир ужурлуг.

Бисте карылгалыг бүдүрүлгелер кажыл деп сандан аңгыда, оларны канчаарыл, деткиир бе, деткивес бе, рынок байдалдарынга чурттап шыдаарлар бе деп айтырыгларны тодарадыр херек. Бааза болуп турар адырларда бүдүрүлгелер саң-хөө талазы-биле нарын болуп турар, оларга онза кичээнгей херек, а чогум оларны узуткаарын болдурбас ужурлуг бис.

Бистиң тургусканывыс чазак комиссиязы карылгалыг бүгү бүдүрүлгелерниң байдалын кончуг тодаргай өөренип көрүп турар. Ол ажылын доозарга, Чазак ук бүдүрүлгелерни яамыларга болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының удуртукчуларынга бажыглаанының даңзызын Чазак немей хынап көргеш, оларның саң-хөө талазы-биле экижиишкининиң хуусааларын база ол дээш харыылаар кижилерни айтыр.

Республиканың **бойдус байлактарын** — черни, сугну, арга-ыяшты, чер иштиниң байлаан ажыглап турарынче кичээнгейни углаары кончуг чугула.

Чер дугайында. Чуртта Чер кодекизин, «Көдээ ажыл-агый хереглелиниң черлериниң саарылгазының дугайында» Хоойлу хүлээп алдынган. Ону боттандырып кирипкен бис. Ындыг-даа болза биске дамчыдып берген бүрүн эргелер талазы-биле республика хоойлулары бисте ам-даа чок. Оларны хүлээп алырын дүргедедир херек. Ынчаарга Россияның хоойлуларында черни хуу өнчү болдуруп, садып база садып ап болур деп турарын барымдаага алыр ужурлуг бис. Биске, кызыгаар чаны регион болганывыста, чер саарылгазынга хамаарыштыр кызыгаарлаашкын турар ужурлуг.

Республиканың ***суг болгаш аргаыяш курлавырларын, чер иштиниң байлаан*** ажыглаарынга хамааржыр эрге-хоойлу баазазын база сайзыраңгайжыдары негеттинип турар.

Сайгарылга чорудар байдалдарны экижидери, биче бизнести хөгжүдери. Сөөлгү чылдарда республика сайгарлыкчы ажыл талазы-биле көскү бурунгаарлаашкынныг болган.

Биче бизнести хөгжүдериниң кол угланыышкыны болза, **хамыктың мурнунда бүдүрүүшкүн адырында ажылды калбартыры** болур. **Республиканың Бюджет кредидиниң фондузундан социал ужур-дузалыг инвестиция төлевилелдерин чаңгыстап дорт айтып деткиирин** уламчылаары эргежок чугула. Биче бизнеске банк кредиттерин алырынга, бүдүрүлге организастаар бажыңбалгат тыварынга, дериглерни чаартырынга, дүжүметсиг доктарларны ажып эртеринге дузалаар херек.

Биче сайгарлыкчы чорукту күрүненiң талазындан деткиирингe 20 млн. рубль көрдүнген.

Биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадырынга улуг роль ону деткиириниң Фондузунга база лизинг компаниязынга онаажыр ужурлуг. Технология дериглерин лизингилеп алырын дыка калбартыр ужурлуг бис. «Бизнес-идея көргүзүглериниң банкызын» доп-дораан тургузары негеттинип келген, аңаа ап болгу дег чурт иштинде бар болгаш даштыкы дериглер дугайында, амгы үениң технологияларының, чиг эт болгаш бараан рыноктарының дугайында медээлер кирер.

Биче бизнесте хаара туттунганнарның саны чыл бүрүде 5 хуудан эвээш эвес көвүдээн турар деп сорулга салдынган. Биче бизнестиң аңгы-аңгы хевирлерин хөгжүдери эргежок чугула. Ылаңгыя аграр бизнести хөгжүдери, чижээ, мал чемнерин, чер ажылының продукциязын, бойдус байлактарын, балыкты, сүт аймаан, ооң иштинде инек, сарлык, өшкү, бе сүдүнден хымысты бүдүрүп, рынокче садыглап үндүрер талазы-биле бизнести сайзырадыры чугула.

Тудугга, капитал септелгеге, объектилерни кышкы үеде ажылдаарынга белеткээринге биче бизнести деткиири эргежок чугула.

Бюджет политиказы. ***Республиканың саң-хөө курлавырларының ниити хемчээли 2003 чылда 9,1 млрд. рубль түңнүг болур, ол дээрге эрткен чылдың деңнелинден 14 хуу хөй.***

Республиканың орулгалар талазы-биле каттыштырган бюджеди барык 5 млрд. рубль түңнүг болур азы 2002 чылдыындан 7,6 хуу хөй.

Ооң-биле кады **бис бюджеттиң чедишпезинден чайлап шыдавас бис, бюджет дугайында хоойлуга дүүштүр ооң хемчээли 115 млн. рубль.** Бюджет күүселдези дээш кончуг күжениишкинниг ажылдаары негеттинип турар. Ооң орулгалыг кезээнден 2,2 млрд. рубльди азы 44,8 хуузун немелдели-биле кады күш-ажыл төлевиринче углаар апаар.

2003 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш удур көрүүшкүнүнде болгаш бюджет хоойлуларында бюджет күүселдезиниң талазы-биле хемчеглерниң комплекизи төлевилеттинген. Бирги ээлчегде бүдүрүүшкүннү хөгжүдериниң база үндүрүглер чыырын экижидериниң күсели-биле боттарывыстың орулгаларывысты көвүдедир дээш ажылдаар ужурлуг бис. ***Чыл дургузунда боттарывыстың орулгаларывыс 648 млн. рубльден 1024 млн. рубль чедир өзер, азы барык 66,4 хуу улгадыр.***

Эрткен чылын бюджетке үндүрүглер киирилдезиниң үлүглери мындыг: үлетпүрден — 18 хуу, садыгдан болгаш ниитиниң чемненилгезинден — 11,7 хуу, тудугдан — 7, транспорттан — 5, чуртталга-коммунал ажыл-агыйындан — 4, көдээ ажыл-агыйдан — 0,6 хуу. Моон алгаш көөрге, хүндүлүг депутаттар, аграр республикада көдээниң экономиказы бир тускай «хостуг экономиктиг зона» апарган деп чугаалап болур ышкаш-тыр.

Чазак кежигүннериниң харыысалгазын бедидер талазы-биле ажыл уламчылаар. Сайыт бүрүзү ай санында планныг даалгаларның күүселдези дээш, бюджеттиң орулгалыг үнер дөстерин долдурар дээш, отчеттуг болур.

Оон ыңай. Бюджетти казначействодан хандырарын күштелдирерибиле кады **саң-хөө агымынга контрольду шыңгыырадыр ажылды уламчылаары** эргежок чугула. 1995 чылдан 2001 чылга чедир Россия Федерациязының Саналга палатазының ревизорларын чалап эккеп турдум. Олар республиканың барык бүгү саң-хөө, акша шимчээшкиннерин хыналдага хаара тудуп келген. Ревизия бүрүзүнүң түңнелдерин Чазакка, яамыларга болгаш ведомстваларга сайгарып көрүп турган. Ынчалзажок

дыка хөй таварылгаларда саң-хөө чурумунуң хажыдыкчыларынга хамаарыштыр харыысалга онаарының түңнел чогундан ревизиялар үре-түңнел чок болгулаары харааданчыг.

Одалга-энергетика комплекизин деткиирингe, аъш-чем, эм-таң, эт-херексел садып алырынга акшаландырыышкынны эрткен чылын ажыглаанынга хыналдадан илерээни-биле ында хөй янзы хажыдыышкыннар бар. Бо талазы-биле хыналдаларны системажыдары, Саналга палатазының, контроль-ревизия албаннарының специалистерин киириштирери эргежок чугула. Эрге-хоойлу камгалаар органнар кыдыынга чыда калбас боор деп бодай-дыр мен. Ол органнарның мурнундагы удуртукчуларының ол дээш харыысалга чок бооп келгени каптаттынмас ужурлуг.

Эрткен чылдың февраль айда Чазак ИХЯ болгаш прокуратура-биле кады сөөлгү он чылдарның дургузунда Чазак доктаалдарының болгаш контроль-ревизия албаннарының материалдарының шимчээшкинингe хамаарыштыр хыналда-шүүштүрүлгени эрттирген. Оортан тодараттынганыбиле алырга, Чазак Аппарадынга, яамыларга болгаш ведомстволарга, кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларынга акша шимчээшкининиң ревизияларын доктаамал эрттирип келген.

Прокуратураның болгаш Иштики херектер яамызының истелге органнарынче 284 млн. рубль түңге самчыгдал болгаш айыттынган сорулгаларындан өскээр ажыглаанынга хамаарыштыр 395 материалдарны, ооң иштинде Кызыл хоорайның чагыргазындан — 19,8 млн. рубльге дамчыткан. Түңнели кандыг болганыл? Судтарга чүгле 33 херекти сайгарган, 9 кижини шенелдеге шиитккен, артканнарын бичии коргуткулааш, салып чорудупкан. Хоорай прокуратуразы хоорайның ооң мурнундагы чагырга даргазы ревизорларны хоорай бюджединиң күүселдезинге хамаарыштыр хыналда кылыр дээрге чөпшээрешпээнининиң таварылгаларын херекке албайн барган болгай. Кызыл хоорайның болгаш Бии-Хем кожууннуң чагыргаларының даргаларын эде соңгаанының соонда эрттиргилээн хыналдалардан бюджет акша-хөреңгилерниң ажыглалында эптежип болбас хажыдыышкыннарның болгаш өскээр чарыгдаашкыннарның фактылары илереттингилээн, ол хыналдаларның түңнелдерин сайгарып көөр болгаш чонга дыңнадып чарлаар апаар.

Ол фактылардан түңнелдерни үндүрери эргежок чугула, саң-хөө талазы-биле хажыдыышкыннар-биле демиселдиң хемчеглер комплекизин, федералдыг төптүң методиктиг дузазын ажыглап тура, төлевилээр ужурлуг бис. Чурттуң Президентизининиң Чарлыы-биле регионнарда экономиктиг кем-херектер үүлгедиишкиннеринге болгаш үндүрүг хажыдыышкыннарынга удур демиселдиң тускай албаннары тургустунуп турар. Ол албанга кадрлар шилип алырынга болгаш материал-техниктиг баазаны тургузуп алырынга дузалаары эргежок чугула.

Республиканың Саң-хөө яамызының эрге-байдалын болгаш ат-алдарын көдүрер херек. Ону информатизастаар, транспорт-биле хандырар, бедик мергежилдиг кадрлар-биле, ооң иштинде юристер-биле четчелээриниң талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерни алыры негеттинип турар. Аңаа дуза кадары-биле бис Күрүне чагыын эргелеп-башкарар талазыбиле яамыны тургузар ужурга таварыштывыс. Ол яамыга шынарлыг чогуур эрге-хоойлу хандырылгазы база негеттинип турар. Бюджеттиң бүгү чарыгдалдары конкурс дамчыштыр эртер ужурлуг болгаш чурттакчы чонга ажык-чарлыг болур.

Бюджеттер аразының хамаарылга-харылзаалары. Бис ***боттарывыстың иштики бюджеттер аразының хамаарылгаларын*** — республика болгаш муниципалдыг бюджеттериң аразында хамаарылгаларын **реформалаарынче** кирип турар бис. Оларның үндезин кол айтырыгларын шиитпирлээри негеттинип келген — чарыгдалдарга бүрүн эргелерни база орулгаларының үнер дөстерин аңгылаары, хандыртынмас хүлээлгелерни күш чок болдурары, республика болгаш тус чер деңнелдеринге саң-хөө сагылга-чурумун быжыглаары болгаш бюджет политиказының дээштиин бедидери. Кол-ла үве чүл дээрге, чарылбас үш кол сорулганың күүселдезин чедип алыры: бюджет бүрүн эргелериниң айтырыгларының талазы-биле тус чер бот-башкарылгазынга ***хөделиишкиннерниң эң-не хостуг болурун бээр,*** ооң орнунга бюджет хүлээлгелериниң күүселдези дээш ***дээди харыысалганы*** олардан алыр, ***боттарының орулгалыг баазазын калбартырынга, экономиказының боттуг секторун хөгжүдеринге, инвестицияларны хаара тударынга эң-не сонуургалдыг болурун чедип алыр.***

Бюджеттер аразында хамаарылгаларга тус чер бюджеттериниң орулгаларының бир хууга өзүлде бүрүзүнгеле республика бюджединден немелде саң-хөө тускайлаашкынының аргазыбиле идиг бээрин планнап турар. А бир эвес орулгазы эвээжээр болза, бир хуу бүрүзүнге-ле дузаламчыны эвээжедир.

Республика бюджединден алган кыска болгаш узун хуусаалыг чээлилер алган өрелиглерден өрелерин эгидер талазы-биле ажыл база эгелээр. Ол сорулга-биле Саң-хөө яамызында тускай килдис тургустунган. Аңаа чагырга даргаларының дузазы негеттинип турар. Оларга мындыг чүвени сагындырыксадым: өреният эгиттинген рубль бүрүзү-ле оларга бараан бүдүрүкчүлерин деткиири-биле катап чеде бээр.

Ол ышкаш федералдыг деңнелде дег, хоорайларның болгаш кожууннарның бюджеттеринге ниити дузаның иштинде кирип турар чогуур фондуларны тургузары биске чугула бооп турар.

Бюджет дугайында хоойлуга чыл дургузунда өскерилгелер киирериниң чурумун тодарадыр хоойлу төлевилелин ажылдап кылыры чугула. Ээлчеглиг чылга бюджет төлевилелдерин тургузары-биле чергелештир бюджет политиказын узун хуусаага баш удур көөрү чугула, ол чугула улуг төлевилелдерге инвестиция киирериниң аргаларын, иштики өрени дуглаарының механизмин болгаш хемчээлдерин тодарадыр, өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге эргежок чугула.

Үндүрүг политиказы. Үндүрүг болгаш саң-хөө албаннарының эң чугула сорулгазы болза, республиканың каттыштырган бюджединиң чүүлдешкээн хандырары болур.

Үндүрүг киирилделериниң көвүдээриниң илереп турар чүткүлү бар-даа болза, оларны улам өстүрериниң курлавырлары бар, ылаңгыя депшилгелиг информатиктиг болгаш аналитиктиг технологияларга үндезилээш контроль-хыналда ажылдарын сайзыраңгайжыдарының, өрелерни хавырарының база эде көөрүнүң, бүдүрүлге адырларында күш-ажыл төлевириниң чажыртынган хевирлерин илередириниң күсели-биле көвүдедирин чедип ап болур.

Ооң-биле чергелештир ***үндүрүг үүргезин чиигедири биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдеринге болгаш инвестицияларны хаара тударынга байдалдарны тургузары эргежок чугула.*** Республика бюджединче киир санаттынар үндүрүг кезээниң ставкаларын чиигедип болурунуң аргаларын өөренип көөр херек. Үндүрүг онаарының системазы сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың киржикчизи бүрүзүнге билдингир болгаш тодаргай болур ужурлуг, ооң ачызында ол ажыл-херекче күш-ажыл кылып шыдаар чонну улам көвүдеди хаара тудар.

Саң-хөө яамызы болгаш тус чер органнары үндүрүг албаны-биле кады ***чедир алдынмаан үндүрүглерни эвээжедир талазы-биле боттуг хемчеглерни*** ап чорудары эргежок чугула, чурттакчылыг черлер аайы-биле тус-тус сайгарлыкчыларның бүрүткелин тургузарынга дузалаар ужурлуг. Юридиктиг эргелерниң болгаш тус-тус сайгарлыкчыларның орулгаларының талазы-биле декларацияларын берип турарын болгаш үндүрүг талазыбиле отчеттарның шынарын сайгарып көөр. Оларны хажытканы дээш, оларның ажыл-чорудулгага лицензияларын болгаш херечилелдерин дүжүрер херек.

Өртектер тургузулгазы. Чазак бараанарның болгаш ачы-дузаның рыноктарга өртектериниң хостуг болурунуң политиказын чорудуп турар.

Продукцияның болгаш ачы-дузаның социал чугула ужур-дузалыг хевирлеринге өртектерни болгаш тарифтерни күрүнеден өйлеп таарыштырары хевээр арткан. Ол чурттакчы чонга садар суугаткан газтың болгаш хөмүр-даштың үүрмектеп садар өртектеринге, иштики шугумнарга агаар транспортубиле пассажирлер аргыштырарының, суг хандырылгазының ачы-дузазының электри база чылыг энергиязының тарифтеринге хамааржыр. Оларны чылда чүгле чаңгыс катап, ээлчеглиг саң-хөө чылы эгелээриниң мурнунда эде көөрүнүң практиказы уламчылаар.

Акша-чээли политиказы. Чазактың акша-чээли талазы-биле политиказы банкыларының ажыл-чорудулгазының дугайында федералдыг хоойлужудулгада өскерлиишкиннерниң күсели-биле боттаныр. Чурттакчы чоннуң акша салыышкыннарын камгалаарының системазын тургузарын чээли алыкчыларының эргехоойлу камгалалын хандырарын, чээли бээр организацияларның саңхөө отчедун чорударынга делегей стандарттарынче шилчидер байдалдарны тургузар бис.

Чээли организацияларының саңхөө байдалының быжыгарынга болгаш оларның ажыл-чорудулгазының адаанчижилгелиг үндезиннериниң хөгжүүрүнге салдар чедирер херек. Чурттакчы чоннуң акша салыышкыннары көвүдеп турар байдалдарда банкыларның чондан акша салырын көвүдедиринче угланган ажылын идепкейжидери чугула. Бо чылын чоннуң акша салыышкыннары 400 млн. рубль хире түңге чедип болур.

Чээли албан черлери ***боттарының капиталын өстүрер*** талазы-биле ажылды уламчылаар ужурлуг. «Тыва Республиканың чоннуң башкызы» ажык акционер ниитилел бодунуң устав капиталын 60 млн. рубль чедир көвүдедири эргежок чугула, "Арат" деп коммерциялыг фермер чер банкызы ААН — 20 млн. рубльге чедирер. «Россельхозбанкының» филиалының ажыттынары-биле холбаштыр көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери чылда 11 хуулуг чиигелделиг чээли алыр курлавырга чедер.

Россия Банкызының эде акшаландырыышкынының ставкаларын 18 хуу чедир кудуладырының байдалдарында ***экономиканың боттуг секторга банк чээлилерин көвүдедириниң*** аргалары тургустунар. Ону 470 млн. рубльге чедирери азы 25 хууга улгаттырары планнаттынып турар.

Инвестиция төлевилелдерин банк чээлилеринден болгаш бюджет чээлилээшкининиң фондузундан кады акшаландырарының практиказын ажыглаары чугула. Болбаазырадылга үлетпүрүнүң чугула ужур-дузалыг объектилеринге, а ол ышкаш ипотека чээлилеринге банк хуулуг ставкаларының үлүүн эгидериниң механизмин ажылдап кылыр.

Эртип турар чылга база келир үеге чагыглар портфельдерин доктаамал долдурар сорулга-биле Чазак кежигүннериниң, ажыл-агыйжы кижилерниң болгаш банкылар төлээлекчилериниң ужуражылгаларын практикалаар херек. ***Бистиң банкыларывыс кыска хуусаалыг чээли бээринден узун хуусаалыг*** — беш, он, он беш чыл **хуусаалыг чээлилээшкинче шилчип турарын** сагындырыксадым. Салдынган акша-хөреңгилери дүрген эгиттинер объектилер талазы-биле узун хуусаалыг чээлилерни алырының конкурузунга бүдүрүлгелерни чоокку үеде шилииринге болгаш төлевилээринге дузалаар хүлээлгелиг бис.

Рынокка тус чер бүдүрүлгезиниң бараанарының үлүүн өстүрериниң күсели-биле ***акша эмиссиязының кудулаарынче*** уг-шигни хевээр арттырар херек.

Инвестиция ажыл-чорудулгазы. Чазактың ажыл-чорудулгазының бо адыры онзагай чугула апарган.

Тыва Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң 2010 чылга чедир үеде девискээр программазы ажылдап кылдынган. Ол программада киирген 83 инвестиция төлевилелдериниң 12-и минералдыг чиг этти болгаш арга-ыяш курлавырларын шиңгээдири-биле, 4 төлевилел — транспортка болгаш харылзаага, 10 төлевилел — агроүлетпүр комплекизинге хамааржыр, 6 төлевилел — чиик үлетпүрнү сайзырадырынга салдарлыг, 10 төлевилел — чурталга-коммунал ажыл-агыйын, садыгны болгаш ачыдуза чедирер адырны хөгжүдеринге хамаарышкан, оон арткан 30 төлевилел социал адырның материалдыг баазазын быжыглаарынче угланган. Инвестициялар хемчээлиниң 88,3 хуузу бүдүрүлгени, ылаңгыя үлетпүрнү хөгжүдери-биле холбашкан.

2010 чылга чедир республиканың ниити девискээр продуктузу 12 млрд. рубльге, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли — 5,2 млрд. рубльге, көдээ ажыл-агый продукциязы — 3,5 млрд. рубльге өзер ужурлуг. Бүгү деңнелдерниң бюджеттеринче үндүрүг киирилделери дыка көвүдээр, ажылдаар черлер саны немежир.

Россия Федерациязының Экономиктиг хөгжүлде болгаш Садыг яамызынга бистиң программавыстың ***күрүне бүрүткелин*** эрттиргенининиң соонда, ***ол Тыванның экономиказының чоокку 7 чылда хөгжүлдезиниң кол документизи,*** бүгү үнер

дөстерден инвестицияларны хаара тударының чепсээ, ажыл-агыйжы хөделиишкиннерге удуртулга апаар. Программада көрдүнген 38,4 млрд. рубль түңнү экономиканың хөгжүлдезинге хаара тудар дээр болза, төлевилел-дөзевилел документациязын ажылдап кылыры, оларга күрүне экспертизазын эрттирери, инвесторлар-биле чугаалажыышкыннарны кылыры эргежок чугула.

Ол азы бо объектини программага киирери — ол дээрге нарын, берге болгаш хөй чылдарлыг ажылдың чүгле баштайгы базымы деп чүвени угаап билир ужурлуг бис. Программаны боттандырарының алыс төнчү түңнели болза, Россия Федерациязының хожуданғай аграр-үлетпүр субъектизи бооп турар республиканы индустриал-хөгжүлделиг девискээр кылдыр хуулдурары-дыр.

Акшаландырыышкынның бүгү үнер дөстериниң күсели-биле ***2003 чылда инвестициялар хемчээлин 833,2 млн. рубль түңге чедирери*** биске эргежок чугула. Республика бюджединден 400 млн. рубльди тускайлаар.

«Россия Федерациязының регионнарының социал-экономиктиг хөгжүлдезинде ылгалдарны 2002-2010 чылдарда болгаш 2015 чылга чедир кызырары» деп тускай сорулгалыг федералдыг программа езугаар регионалдыг хөгжүлде фондузундан биске 105 млн. рубльди тускайлап бээри көрдүнген.

Федералдыг адрестиг инвестиция программазын езугаар 74,2 млн. рубль түңге инвестициялар көрдүнген, ооң иштинде бүдүрүлге улуг объектилерни акшаландырарының хемчээли 18,7 млн. рубль. Республиканың инвестиция программазының акша-хөреңгилерин бирги ээлчегде шилчип келген объектилерниң тудуп доозарынче угландырар.

Фонд рыногунуң чаа киржикчилериниң — Пенсия фондузунуң болгаш Россияның ипотека чээлилээшкининиң талазы-биле агентилелиниң негелделерин өөренип көөрү болгаш оларның курлавырларын экономиканың боттуг секторунга хаара тудар талазы-биле хемчеглерни боттандырары эргежок чугула. Күрүнениң бюджеттен дашкаар өскедаа фондуларның акша-хөреңгилерин ажыглаар, федералдыг ведомстволарның инвестицияларын оларның девискээрде эргелеп-башкарылга органнарын дамчыштыр, улам көвүдедир херек. Республика девискээрлеринде туруп турар бүгү албаннарның болгаш ведомстволарның капитал салыышкыннарын тускайлап үндүрүп, хүлээп ап, дээштиг ажыглаар херек.

«Межпромбанк» ХАН-биле кады ажылдажылганы уламчылаар бис. Чурттуң болгаш чурттар аразының өске-даа бай-шыдалдыг банкыларыбиле харылзааларны тургузар ужурлуг бис.

Чазак республикадан дашкаар улуг капиталды бээр хаара тудар сорулгабиле тургустунуп болур харылзааларны чоокку үеде өөренип көөрү эргежок чугула.

Түс черде банкыларның инвестицияларга чээлилээшкин кылыр талазы-биле ***ажыл-чорудулгазын идепкейжидер*** херек. ***Бүдүрүлгениң акша-хөреңгизиниң*** хаара туттунары илереп орар. Инвестиция херээнге ***чурттакчы чоннуң чыылдаларын*** киириштирер ажыл уламчылаар. ***Дорт инвестициялар болгаш банк чээлилери,*** болдунуп болур өске-даа бүгү үнер дөстерни барымдаалап алырга, ***1,4 млрд. рубль*** хире түңнүг болур.

Инвестицияларны, ылаңгыя хууда улуг капиталды, хаара тударынга, ***бизнести хөгжүдеринге*** биске ***политиктиг турум байдалды хандырары, экономиктиг кем-херек үүлгедиглериниң кудуку деңнелин тудары, эрге-чагырга органнарының бедик харыысалгалыы база шынарлыг эрге-хоойлу баазазы эргежок чугула.***

Экономиканың инновация (чаартыкчы) ***кезээ*** болур эртемниң болгаш эртем-техниктиг депшилгениң хөгжүлдезинче Чазак онза кичээнгейни угландырып келген.

Тыва Республиканың Инвестиция, инновация политиказының болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларның яамызы тургустунган. ***Тыва Республикага 2010 чылга чедир инновация ажыл-чорудулгазының концепциязы*** хүлээп алдынган. 2003-2010 чылдарда үндезин болгаш дузалал эртем шинчилелдерин хөгжүдериниң тускай сорулгалыг республика программазын ажылдап кылыры болгаш ону боттандырып эгелээри чугула.

Колдады көөр угланыышкыннар кылдыр бүдүрүлгениң эртемге негелделиг амгы технологияларын, көдээ ажыл-агый продукциязын ханы болбаазырадып кылырын болгаш дагболбаазырадылга комбинаттарының ажылдакчыларын ажыглаарын, тус чер чиг эдинден тудуг материалдарын алырын ажылдап, информация технологиялары, республиканың бойдус курлавырларын эргелеп-башкарарының системазының эртемчи үндезиннерин ажылдап кылыры база ооң элементилерин тургузары, агроүлетпүр комплекизин хөгжүдери бооп хевээр артар.

Бис инновациялыг экономиканы хевирлеп тургузарының сорулгазын салып, инновациялыг хөгжүлделиг девискээрниң моделин тургузар талазы-биле чуртта бар дуржулганы өөренип көөр ужурлуг бис.

Информация, информатика технологияларынга онзагай рольду берип турар. Бо угланыышкын талазыбиле Чазак сөөлгү чылдарда эвээш эвес күжениишкиннерни кылып келгенин айтыр апаар. Электри харылзаазының хөгжүлдезин, кадык камгалалының, өөредилгениң компьютержидилгезин, школаларда компьютер класстарын тургузарын, интернетче киререн хандырарын бүгү талалыг деткип турар бис. 2003 чылда экономиканың чамдык адырларынга, яамыларга болгаш ведомстволарга, ооң иштинде федералдыг чагыргалыгларга, сан-медээлерниң информациялыг баазаларын тургузарынга болдунар бүгү аргаларны ажыглаар, оларны оон улаштыр чаңгыс аай информация системазынга каттыштырарынга республиканың амгы үениң информация хүрээлекчилеринге байдалдарны тургузар херек.

Девискээрлер аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар. Республиканың таарымчалыг турушбайдалын улам идепкейлиг болгаш билдилиг ажыглаар, ***бистиң транспорт коммуникацияларывысты хөгжүдер*** ужурлуг бис. Ооң ачызыбиле чурттуң, бирги ээлчегде Сибирь девискээриниң, Моол, а ол ышкаш Кыдат-биле харылзааларга бүрүн чергелиг харылзаштырыкчы болурун чедип алыр. Россия Федерациязының Күрчөвүлелиниң чанында кызыгаар чоогунуң девискээрлериниң талазыбиле хүлээп алганы шиитпирлерин эң ажыктыг ажыглаар херек. Делегейниң садыг организациязынга (ДСО) киреринге белеткенири биске база чугула.

Чазак **даштыкы инвестицияларны хаара** тударынга тус-тус биче төлевилелдерниң даңзызын немештирер, делегей чергелиг экономиктиг чыыштарга бодунуң киржилгезин идепкейжидер, республиканың аргашинээниң доктаамал рекламазын организастаар ужурлуг.

2002 чылда Тыва биле Моолдуң аразында ат салдынган ***кайы-кайызынга ажыктыг харылзааларны хөгжүдер дугайында протоколду*** эң дээштиг ажыглаар херек.

Россия Федерациязының ветеринария албанының Моолга ящур аарыының нептерээни-биле холбаштыр оортан мал ажылының продукциязын киирерин хорааныңың түңнелинде даштыкы садыг саарылгазы дыка кудулаан. Ооң-биле холбаштыр Чазакка болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың киржикчилеринге чедип алдынмайн барган көргүзүглерни дуглап, эгидери-биле бараанарның өске хевирлерин дашкаар база ишкээр киир садыглаарының күсели-биле чедип алырының айтырыгларын дарый сайгарып көөрү, а кол-ла чүве — Кыдат, Италия, Германия болгаш өске-даа чурттар-биле харылзааларны калбартырының хемчеглерин алыры, даштыкы садыгның 12 млн. доллар түңнүг саарылгазын чедип алырының тодаргай саналдарын ажылдап кылыры негеттинип турар.

Москва хоорайның Чазаа-биле, Федерацияның өске-даа девискээрлери-биле кады ажылдажылга дугайында ат салдынган дугуржулгаларның үндезинингe республиканың ***девискээрлер аразының кады ажылдажылгазын*** уламчылаар херек.

Экономиканың боттуг секторунуң хөгжүлдези

Үлетпүр. 2003 чылда үлетпүр продукциязының хемчээлин амгы бар өртектер-биле алырга 1,7 млрд. рубль түңге чедирери эргежок чугула. Өзүлденiң колдуг кезии өңнүг металлургияга, электроэнергетикага база аъш-чем үлетпүрүнге бүдүрүүшкүн хемчээлиниң өзүлдезиниң күсели-биле чедип алдынар. Машина тудуушкунунга болгаш металл ажылдап кылырынга, тудуг материалдарының үлетпүрүнге, арга-ыяш болгаш ыяш болбаазырадыр адырларга өзүлденiң ортумак хемчээлинден улуг темпилерни чедип алырын хандырар херек.

Одалга-энергетика комплекизиниң айтырыглары республиканың бүгү чурттакчыларынга билдингир. Энергетикага хамаарыштыр федералдыг хоойлуларның негелделерин шыңгыы сагыыр херек. Оларда ***тарифтерни чылда чүгле чаңгыс катап эде көөрүн*** чөпшээрээн, тодаргай хүрээлелдиң өскерилгениниң байдалындан хамаарылга чокка чүгле инфляция деңнелинден хамаарыштыр тарифтерни өстүрерин кызыгаарлаан, а ол ышкаш ***электроэнергияны үзүктеп өжүрерин хоруп турар.***

Одалга-энергетика комплекизинде удур-дедир төлешпес чоруктуң "Индекизин" чазып, айтырыгны шиитпирлээр оруун, ооң иштинде үре-түңнел чок ажылдап турар монополист бүдүрүлгелерни реформалаарының оруун дилээр херек.

Даг-дүтү бүдүрериниң хемчээли, алдын тывыжы көвүдээр. Эминиң. Тарданның алдын тывыштыг черлерин, Дус-Дагның даш дустуг черин ажыглаар эргеге аукционнар эртирерин төлевилээн. Ындыг чүүл оларны ажыл-агыйжы ажыглалче киирер арганы тургузар.

Чиик үлетпүрнүң продукция бүдүрерин дыка көвүдедириниң хемчеглерин алыры эргежок чугула. Ол дээрге даранылга, трикотаж, хевис кылыглары, чугган дүк, чүң, оларны иштики рынокту долдурарынга база Россияның өске девискээрлеринче үндүреринге ажыглаар.

Аъш-чем үлетпүрүнүң продукция бүдүрериниң хемчээлин көвүдедириниң, оларның ассортиментизин калбартырының база шынарын экижидериниң күсели-биле аъш-чем рыногунга тус чер бүдүрүкчүлериниң туружун бьжыглаары онза чугула.

Инвестиция хемчээлдериниң өзүлдези ***тудуг материалдарын болгаш конструкцияларын*** бүдүрүп үндүрерин көвүдедирин негеп турар. «Тыва Республиканың ыяш-үлетпүр комплекизиниң 2002-2006 чылдарда хөгжүлдези» деп тускай сорулгалыг республика программазын күүседип кирер херек. Программаның хемчеглери бар бүдүрүлгелерниң тус-тузунда хөгжүлдезинге, тудуг ыяжын, дилиг материалдарын, чазаныlга кылыгларын, мебель аймаан бүдүрүп үндүрер талазы-биле бүдүрүлгелерни катап тургузарының инвестиция төлевилелдерин боттандырарынче угланган.

Агроүлетпүр комплекизи. Көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының хемчээли 2,2 млрд. рубль түңнүг болур ужурлуг.

Мал ажылының хөгжүлдезин селекция-уксаа ажылын экижидериниң, ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге аарыглар-биле демисел талазы-биле ветеринарияның планныг баш удур хемчеглериниң, продукция бүдүреринге дотацияның амгы чурумун арттырып база сайзыраңгайжыдарының үндезинингe хандырары көрдүнүп турар.

2003 чылда ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге мыйыстыг бода малдың баш саны 1 хуу, хаванныы — 6 хуу, хойнуң баш саны 2 хуу, өшкүнүү — 5, куш саны — 2, чылгы малдыы — 4,8, теве саны — 2,3 хуу, иви болгаш сыын саны — 3 хуу өзер.

Республика бюджединде көрдүнген төрүүр мал бажын ажаап-тежээринге, тударынга дотацияның беримчелиг болурун хандырары эргежок чугула.

Республикага хой, сарлык, чылгы, иви өстүрериниң селекция-уксаа ажылының планын ажылдап кылыр, республикада бүрүткеттинген уксаалыг ажыл-агыйларның аттестациязын эрттирер херек. Иви ажыл-агыйын чогумчалыг хөгжүдери-биле Россияның өске девискээрлеринден бедик продуктулуг малдарны садып алыры чугула.

Ол бүгү ***мал болгаш куш эъдин бүдүрерин 27,5 муң тонна, сүттү — 45,2 муң тонна, дагаа чуургазын — 4,9 млн. борбак, дүктү (арыг деңзибиле) — 751 тонна чедирер арганы бээр.***

Көдээ ажыл-агыйның чиг эдинче онза кичээнгейни угландырар херек. Алгы-кеш аймаа, дүк үлетпүрнүң негелделеринге тааржыр, чиг эт рыногунга адааннажылга-чижилгеге алыспас болур ужурлуг.

Чер ажылынга хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн эгидериниң программазын боттандырып, кадыг-шириин бойдус-климаттыг байдалдарда адырны хөгжүдериниң аргаларын барымдаалап, көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерниң ажыглалын чурумчударының хемчеглерин алыры, суггаттыг черлерни ажыглаарын экижидери,

көдээ ажыл-агый культураларының таарышкан хевирлерин база сорттарын бүдүрүүшкүнге ажыглаарын эгелээри, чайгаар бүткен мал одарларын экижидериниң технологиязын катап ажыглаары эргежок чугула.

Тараа культураларының чыылдазын 25,6 муң тонна чедирер, картофель өстүрерин — 24 муң, ногааны — 8 муң тонна чедирер херек. Республиканың картофельге, ногааларга хереглелин долу хемчээлге хандырары чугула. Картофельдиң чаа сорттарын шенеп киирер, оларны өстүрериниң технологиязын ажылдап кылыры чугула.

Ногаа өстүрерин көвүдедиринге тус черниң байдалдарынга таарышкан, колдуунда эрте быжар, болбаазырадып кылырынга тааржыр аңгы-аңгы ажыглал углуг сорттарны шилип алыр херек.

Көдээниң чурттакчыларының **хууда дузалал ажыл-агыйлары,** а ол ышкаш хоорайларның, ылаңгыя Кызылдың, Ак-Довуракты чурттакчыларының **дача участоктары** кичээнгейни болгаш деткимчени негеп турар. Чурттакчы чоннуң кат-чимистиг культураларының өзүмнеринге хереглелин хандырар апаар. «Хууда дузалал ажыл-агыйларның дугайында" республика хоойлузун хүлээп алырының дугайында айтырыгны сайгарып көөрү эргежок чугула. «Республикада эң эки кодан девискээр» деп ат дээш конкурсту эрттирерин практикалаар.

Агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң саң-хөө деткимчезин федералдыг бюджеттен болгаш республика бюджединден-даа инвестиция, субсидия, компенсация төлевирлери хевирлерге боттандырар. Хой база иви ажыл-агыйларын, үлегерлиг үрезин ажылын деткиирине болгаш тарылга үезинде үрезин сөөртүрүнге эгидилге чок дузаламчы акшаны төлээр.

Химиялаашкынның дериг-херекселдерин садып алырынга чарыгдалдарның чамдык кезиин дуглаары көрдүнген. Ниитизи-биле, инвестициялар-биле катай, агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын деткиирине акшаландырыышкынның бүгү үндезин-дөстеринден 124,5 млн. рубльди угландырар.

Көдээниң бараан бүдүрүкчүлериниң саң-хөө байдалын быжыглаарының арга-шинектерин долузубиле ажыглаар херек. Көдээ черде эрги ажылчын туруштарны кадагалап, чаа ажылчын туруштарны тургузуп турар **агробизнести болгаш экономика талазы-биле үре-түңнелдиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин мурнады хөгжүдеринге байдалдарны** тургузары, арат-тараачын ажыл-агыйларны, көдээ ажыл-агый кооперативтерин болгаш биче сайгарлыкчы чоруктуң өске-даа субъектилерин эгидилгелиг болгаш төлевирлиг үндезинге саң-хөө-биле деткиири дээн ышкаш хемчеглерни боттандырары; технологтуг дериг-херекселдерниң болгаш көдээ ажыл-агый техниказының лизингизин хөгжүдери; агрохимиктиг, зооветеринарлыг болгаш бүдүрүлге-техниктиг хандырылга талазы-биле кооперативтерни тургузарынга деткимче көргүзери; медээ-сүме ачы-дузазының хемчээлин улгаттырары эргежок чугула.

Арга-арыг ажыл-агыйы. Арга-арыг ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары федералдыг тускай сорулгалыг программада тодараттынган. Ында 5,6 муң гектар черге арга-арыгларны катап тургузарының ажылы көрдүнген, 132,0 муң гектар черге арга-арыгның патологтуг шинчилелин чорудар. 60,0 муң куб метр арга-арыгның санитарлыг аштап-арыглаашкынын чорудар, 4 муң гектар черге үнелиг ыяштарның чаш шеттерин олуртур.

Аңныыр ажыл-агыйы. Өлүк белеткелиниң хемчээли 10,0 млн. рубль болур. ***Өлүк аңныыр ажыл-агыйын*** хөгжүдериниң талазы-биле хемчеглерни боттандырарын уламчылаары, республикада кара болгаш мөңгүннелчек дилгини өстүрүп турар бистиң аңныыр ажыл-агыйывысты уксаажыдылга аңныыр ажыл-агыйларының федералдыг даңзызынче киирерин чедип алыры эргежок чугула.

Балык ажыл-агыйы. Республиканың тускай сорулгалыг программазының иштинге хөлдерде, хемнерде болгаш суг шыгжамырларында балык тударының чиг эт баазазының байдалын үнелээриниң талазы-биле эртем-шинчилел ажылын, республиканың суг хөөлбээн балык ажыл-агыйынга шиңгээдип алырының төлевилелин ажылдап кылырын болгаш кадастр шинчилелиниң ажылын, үнелиг уксаалыг балыктарны киир салып, өстүрерин уламчылаары чугула. 2003 чылда 250 тонна балыкты тудар ужурлуг.

Долгандыр турар хүрээлелдиң камгалалы. 2003 чылда бойдус камгалалының чамдык соңгаарлаттынмас хемчеглерин, ооң иштинде «Тывакобальт» комбинаттың ионналып хереленир артынчыларын республикадан дашкаар үндүр сөөртүрүн боттандырары, бүдүрүлгениң болгаш хереглелдиң артынчыларын төккен черлерни четчелеп даңзылаарының талазы-биле ажылды база айыыл-хоралыг артынчыларның талазы-биле ажыл-чорудулганың хевирлерин лицензиялаарын уламчылаары эргежок чугула. Арга-арыг болгаш хову өрттериниң профилактиказының талазы-биле хемчеглер комплекизин чорудар.

Транспорт болгаш харылзаа. Транспорттуң бүгү хевирлериниң бүдүрүлге черлери экономика адырларының болгаш чурттакчы чоннуң чүк база пассажирлер сөөртүлгезинге хереглелин долузу-биле хандырган турар ужурлуг. Чүк сөөртүлгезиниң хемчээли 11 млн. тонна болуп, 31 хуу өзүлделиг болур. **Автомобиль транспорту-биле** 13,8 млн. пассажирни сөөртүр. Пассажирлерниң **суг транспорту-биле** аргыжылгазын 5 катап көвүдедири көрдүнүп турар. «**Тываның авиашугумнары**» "Ан-2" болгаш "Ан-3" самолеттарның эде дериишкининиң күселибиле агаар судноларының парыгын чүмнээриниң айтырыын шиитпирлээр апаар. Бүгү-делегей терминалдыг ***аэровокзалды ажыглалга киирер.***

Харылзаа бүдүрүлгелери 108,5 млн. рубльдиң ачы-дузазын чедирер, ол көргүзүг 2002 чылдың деңнелинден 17 хуу улуг. Кызыл хоорайда 6 дугаарлыг автоматчыткан телефон станциязының оран-савазын, Спутник микрорайонда садыг шөлдүг харылзаа белдирин ажыглалга киирер, көдээге харылзааны организастаарының чаа технологияларын, а ол ышкаш Кызыл хоорайга телефон харылзаазын шиңгээдип киирерин боттандырар херек.

Орук ажыл-агыйы. «2003-2005 чылдарда Тыва Республиканың автомобиль оруктарының четкизин сайзыраңгайжыдары болгаш хөгжүдери» программаны боттандырып эгелээр херек. Бүрүн эргелерни улам ыңай аңгылаар база орук ажыл-агыйының эргелеп-башкарылгазын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле М-54 «Енисей» автомобиль магистралының эргелелин болгаш «Тываавтоорук» эргелелин тургускан. Оруктар тудуунуң болгаш септелгезиниң акшаландырыышкынынга 303 млн. рубльди орук фондузунда тускайлап көрген. Бояровка – Тоора-Хем автооруктуң тудуун уламчылаар, Кызыл – Ак-Довурак, Чадаана – Хандагайты автооруктарны, Суг-Аксы суурже кирген орукту, Мерген хемни кежилдир көвүрүгнү септээри, М-54 «Енисей» федералдыг автоорукту болгаш көвүрүглерни тудары, септээри, эде чаартыры көрдүнген. Мугур-Аксы – Кызыл-Хая аразының оруун болур-чогуур байдалче киирер.

Тудуг. 2003 чылдың программазының онзагай талазынга объектилерниң санын элээн кызырганы хамааржыр. Ындыг чүүл ***инвестицияларны,*** материалдыг болгаш күш-ажыл курлавырларын ***мөөңнээр,*** чамдык чугула объектилерниң дужаалдазын дүргедедир арганы бээр. Кондитер фабриказының, эттен кылган уруглар аъш-чеми бүдүрер цехтиң, Кызылда 6 дугаарлыг АТС-тиң, аэровокзал комплекизиниң, чурт-шинчилел музейиниң, халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң, күрүне лицейиниң, Кызылда аалчылар бажыңының болгаш социал база бүдүрүлге адырының өске-даа объектилериниң **тудуун доозар.**

Чаваш хемге, Ырбан суурга биче ГЭС-терниң тудуун, Чадаана хоорайда АТС-тиң эде чаартылгазын, Кызыл – Эрзин – Кызыл-Мажалык аразында радиорелейлиг шугумну калбартырын эгелээр, Мугур-Аксы суурга спутник харылзаазының станциязын садып алгаш, эптээр.

Социал объектилерниң: назылап кыраанарга бажың-интернаттың, туберкулезка удур диспансерниң, күрүне университединиң өөредилге-лабораторлуг корпузунуң, Туранда эмнелгениң оран-савазының, а ол ышкаш Кызылдың арыглал дериниң ***тудуун уламчылаар.*** Дерзиг-Аксы суурга уругларның психоневрологтуг бажың-интернадының, Ак-Довуракка уругларның уран чүүл школазының, Каа-Хем суурда ниити билиг школазынга улаштыр оран-саваның **тудуун,** Национал парктың болгаш «Найырал» кинотеатрының техниктиг эде дерилгезин **эгелээр.**

Адырны материалдар-биле хандырар сорулга-биле республикага тудуг индустриязының бүдүрүлгелериниң: тууйбу заводунуң тудуун, «Стройдеталь» КУБ-туң улуг панельдиг бажың тудар цегиниң эде чаартылгазын эгелээри, бажың тудар комбинаттың ыяш болбаазырадыр цегин болгаш паркет шугумун ажыглалга киирери көрдүнүп турар.

Инвестиция программазынче кирген объектилерниң тудуун керээ (тендер) садыглаашкыннарының механизмин ажыглап тургаш акшаландырар. ***Тудугнуң чорудулгазынга болгаш бюджет инвестицияларының ажыглалынга контроль күштелип олурар.*** Саң-хөө яамызының тускай салбыры ай санында-ла акша-хөреңгилерниң ажыглалының дугайында отчеттарны сайгарып көөр, чүгле ооң соонда акшаландырыышкынны уламчылаар. Объектилерниң тендерде көрдүнген дужаалда хуусааларын саададып, үскен керээлиг организацияларга хамаарыштыр хемчеглерни ап, харын-даа керээлерни өске организациялар-биле эде чарарынга чедир хемчеглерни алыр.

Конкурс үндезининге чорудуп турар тудугнуң акшаландырыышкынынга күрүнеден деткимчени боттарының акша-хөреңгилерин киириштирген бүдүрүлгелерге болгаш сайгарлыкчыларга көргүзер.

Чаа төлевилел-нормативтиг баазаже шилчилгениң, депшилгелиг технологияларны шиңгээдип алырының болгаш тус черниң тудуг материалдарының бүдүрүлгезин көвүдедириниң талазы-биле ажылды идепкейжидер херек. Маңаа улуг рольду биче тудуг бизнези, чижилгелиг хүрээлелди хөгжүдери ойнаар хүлээлгелиг. Бистер тудуг кооперативтериниң арга-дуржулгазынче, ылаңгыя оларның хөй каът болгаш коттедж хевирниң бажың-балгадын тудар арга-дуржулгазынче катап эглир ужурлуг бис.

Чазактың чоокта чаа болуп эрткен хуралынга **чуртталга политиказын** сайгарып чугаалашкан. Ону боттандырарда:

Бирээде. Чоокку үеде чурттаар бажың-балгат алырының ээлчээнде турар кижилер-биле сайгаржыр. Орулгазы чавыс, чурттап турар байдалы чегей өг-бүлелерни, ооң иштинде инвалидтерни илередир. Халаска үлээр социал чурттаар орансава тудуунуң хемчээлдерин тодарадыр.

Муниципалдыг чуртталга бажың-балгадының тудуунга бюджет адырының ажылдакчыларының хереглелин тодарадыр. Чуртталга орансавазын халаска үлээр азы ооң өртээн үзүктеп төлээриниң эрге-хоойлу баазазын тодарадыры чугула.

Ийиде. Чуртталга оран-савазының болгаш шимчевес өнчүнүң рыногун шинчилеп өөренири чугула. Чижилгелиг хүрээлелди тургузарынга дузалаар. Ведомстволар бажың-балгадының, коллективтиг болгаш хууда тудугнуң тудугжулары ооң киржикчилери болуп болурлар.

Үште. Бай-шыдалдыг хамаатыларга коттедж хевирниң бажың-балгадын тудар саарылгалыг тудуг калбарган. Бис ындыг рыноктуң хөгжүлдезин чүүлдүгзүнүп хүлээп көөр ужурлуг бис. Республиканың Чазаа чоокку үеде ындыг хоорайжыгаштарга черни аңгылап бээрин, амгы үениң хоорай тудуунуң арга-дуржулгазын болгаш курлавыр камгалаар технологияларның негелделерин өөренип көрбүшаан, оларның архитектурлуг кааскалгазын тодарадыры эргежок чугула.

Оон ыңай. Бис база бир ийи чидиг айтырыгны оюп эртип шыдавас бис. Ол дээрге өскүс уругларга болгаш малчыннарга чуртталга оран-сава айтырыын шиитпирлээри-дир.

Бо айтырыгның талазы-биле боттарының санал-оналдарын киирерин Чазак дааскан. Одарладыр мал ажыл-агыйының байдалдарында өг чок чурттаары берге. Ынчангаш өглерниң чазап кылыышкынының шынарын экижидеринче, газогенераторлуг болгаш хат күжү-биле ажылдаар тургузугларның, хүн батареяларының күселиле оларны электроэнергия-биле хандырарынче угланган программаны күүседип эгелээр деп шиитпир хүлээп алдынган. Ук программа **национал эрге-байдалдыг** болур ужурлуг.

Бо ажылга кончуг хөй акша-

хөреңги негеттинер. Бис бүгү каналдарны дамчыштыр акша-хөреңгилерниң үндезин дөстерин дилеп тып өөренир, ипотека чээлизин идепкейлии-биле нептередир ужурлуг бис. Бир дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тударының өртек-үнезин чиигедириниң айтырыын ажылдап кылыр, Россияда ооң өртээ 200 доллар болуп турар, Москвада – 400, а бистиинде — 330 доллар.

Чугула айтырыгларның бирээзинге **хамаатыларны элеп эргижирээн болгаш буступ дүжериниң кырында келген бажың-балгаттан өскээр көжүрери** болуп артпышаан, 373,6 муң дөрбелчин метр ниити шөлдүг ындыг чуртталга фондузунда 4834 өг-бүле чурттап турар. Федералдыг бюджеттен акша-хөреңгилерни үндүртүрүн чедип алыры эргежок чугула.

Республиканың Чазаа болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары **чуртталга-коммунал ажыл-агыйынче** онза кичээнгейни угландырар ужурлуг. Бо адырның бүдүрүлгелериниң ачы-дузазын муң-муң кижилер хүннүң-не ажыглап турарлар. Ооң-биле чергелештир чуртталга-коммунал ажыл-агыйы амдыгаа дээр техниктиг хандырылгазы хожудаңгай ажыл-агый болуп артпышаан. Ооң кол фондулары эргижирээн. Ооң үлүүнге республикада ажыл-агыйларның карылгаларының кол кезии онаажыр. Чуртталга-коммунал ачы-дуза адырында чижилгелиг хүрээлел тургустунмаан, ачы-дузаның шынары чавыс болуп артпышаан, хереглекчилер биле ачы-дуза чедирикчилериниң аразында дугуржулга-керээ харылзаалары кошкак хөгжүлделиг.

Адырның айтырыгларын шиитпирлээр сорулга-биле Чазак тускай сорулгалыг программаны хүлээп алган. Ам безин чуртталга-коммунал комплекизиниң өрелериниң кезик-чамдыызын реструктуризастаан, объектилерин ончалап четчелээн, төлешпес чорукту чок болдурары-биле хемчеглерни ап чоруткан. Ынчалзажок ол дээрге чүгле баштайгы базымнардыр, хамык улуг ажыл ам-даа мурнувуста, аңаа чүгле бүдүрүлгелер эвес, а ачы-дузаның ажыглакчылары — өнчү ээлери болгаш оран-сава хөлезилекчилери идепкейлиг киржир ужурлуглар.

Күрүне Думазынга чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформазының дугайында хоойлунуң сайгарылгазынга киржир ужурлуг бис. Бис бо адырга чижилгелиг чорукту хөгжүдери, реформаны чада аайы-биле чорудары дээш бис. Баштайгы чадада федералдыг бюджеттиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле коммунал албаннарының бүгү өрелерин чок болдурар, а бюджеттиң аңгы одуруунга адырның объектилериниң капитал септелгезинге тускай сорулгалыг акша-хөреңгилерни көрген турар ужурлуг деп санап турар бис.

Хандырылгазы кошкак хамаатыларга чуртталга субсидияларын үндүрүп бээри ук хоойлуга көрдүнер дээрзинге идегээр бис. Ачы-дуза чедирилгезин өжегээр төлевес кижилерни квартираларындан көжүрүп үндүрер болгаш оларга ээлеп турган квартираларынга көөрде биче шөлдүг оран-саваны бээрин ук хоойлунуң чүүлүнче киир бижиири көрдүнүп турар.

Бараанар болгаш ачы-дуза рыногу. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының турум өзүлделиг чоруу, чонну кол-кол аъш-чем болгаш аъш-чемге хамаарышпас барааннар-биле турум хандырылгазы, рыноктуң долдунганы бедик деңнелге кадагалаттынып артар.

Өртектерниң өзүлдезин доктаадыр сорулга-биле бараан интервенциязының политиказын чорудар. ***Рынок инфраструктуразының улам ыңай хөгжүлдезин*** хандырылганың хевирлерин сайзыраңгайжыдарының, үүрмектеп садар садыг бүдүрүлгелерин улгаттыр каттыштырарының, Бизнес-төптүң шөлдериниң, Садыгделгелге төвүнге улаштыр туткан оран-саваның баазазынга амгы үениң төпчүттүнген үүрмектеп садар четкизин тургузарының күсели-биле боттандырары чугула.

Чурттакчы чонга ***төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли*** 800 млн. рубль болур ужурлуг. «2000-2005 чылдарда республиканың чурттакчы чонунуң амыдырал хандырылгазын хөгжүдериниң Программазында» хемчеглерни боттандырар. Ону боттандырып тура онза кичээнгейни көдээде байдалче угландырары эргежок чугула. Бөгүн ында чурттап турар кижилер амыдыралга ажыглаар нарын техниканы септедир, химиктиг ашталганың ачы-дузазын ажыглаар арга-шинээ чок болуп турар. Чунар-бажыңнарның болгаш хеп чуур комбинаттарның ажылының айтырыын шиитпирлээри негеттинип турар.

Туризм. Республиканың турисчи фирмаларын дамчыштыр кээп турар туристерниң санының өскени-биле төлевирлиг турисчи-экскурсиялыг ачы-дузаның хемчээли 1,5 катап өзер ужурлуг. Хандырылганың болгаш реклама-информация ажыл-чорудулгазының шынары бедиир.

V. Социал-политиканың кол угланыышкыннары

Экономикада сөөлгү чылдарда чедип алдынган эки көргүзүглер социал адырның албан черлеринге турум ажылдаар, чурттакчы чонга чедиртинип турар дузаның ажык-дузазын бедидер, чединмес хамаатыларга адрестиг дузаны күштелдирер, адактың соонда барып, чурттакчы ***чоннуң амыдыралының деңнелин*** бедидер органы берген.

Күш-ажыл болгаш ажылга хаара тудуушкун. Чыл эгезинде республикада экономика талазы-биле идепкейлиг чоннуң саны 126,8 муң кижи болган, ооң иштинде 100,6 муң кижи экономиканың янзы-бүрү адырларында ажылдап турар, ажыл-ишке хаара туттунмааннарның саны 26,2 муң кижи.

2003 чылда экономикада хаара туттунганнарның саны, баш бурунгааргы көрүүшкүн-биле алырга, 103,5 муң кижи болуп, 2,9 муңга өзүлделиг болур. Күш-ажылга хаара тудар албанның органнарын таварыштыр доктаамал ажыл-биле 11 муң кижини хандырар, түр үениң, сезоннуг болгаш хөй-ниити ажылдарынга 14 муң кижини хаара тудар. Инвестиция программазының хемчеглерин боттандырганының түңнелинде 2,4–3,0 муң чаа ажылчын туруштарны тургузары көрдүнүп турар.

Чоннуң чайгаар өзүлдезиниң түңнелинде бүрүткеттинип турар ажыл чок чоруктуң көргүзүглери эрткен чылдың деңнелинге артар.

9 база 11 класстарның профессионал өөредилге-биле хаара туттунмаан доозукчуларының, Чепсектиг күштерниң хүрээлеңинге шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш келген оолдарның болгаш хоругдал черлеринден хостальп үнген, профессия чок кижилерниң күсели-биле күш-ажыл рыногун долдурарының чорудуун анализтээри эргежок чугула. Бо бөлүк-биле ажылдың планын, чурттап турар чериниң аайы-биле хууда бичежек программаларны ажылдап кылыр. Кадр политиказының, эртемниң болгаш өөредилге албан черлериниң яамызынга сан-медээниң каттыштырган банкызын хевирлеп тургузары база ук программаларның күүселдезин контрольга алыры чугула.

Чурттакчы чонну ажылга хаара тударынга деткимче талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазының күүселдезинге 154,0 млн. рубльди углаары планнаттынып турар.

Чурттакчы чонну ажылга хаара тударынга көрдүнген акша-хөреңгилерни кол нуруузунда амгы үеде бардаа, алызында барып ажыттынар-даа тодаргай ажылчын туруштарга ажылдакчыларны сорулгалыг белеткээринге ажыглаар херек. Ажыл чок 1,4 муң хамаатының профессионал эде белеткелин организастаар.

Ажыл чоктарның болгаш күш-ажылга хаара туттунмааннарның сайгарлыкчы эгелээшкинин деткиирinче, өг-бүле бизнезиниң янзы-бүрү хевирлерин сайзырадырынче онза кичээнгейни салыр. Бо сорулгаларга 2002 чылга көөрде ийи катап хөй акша-хөреңгини углаары көрдүнүп турар. Күш-ажылга хаара туттунмаан чонга түр үениң, сезоннуг болгаш хөй-ниити ажылдарын организастаары уламчылаар.

Уругларның, аныяктарның болгаш чурттакчы чоннуң улуг кезээниң чамдыызынга ***күш-ажылдың, тургузукчу чоруктуң тергииделин*** пропагандалаарывыс, күш-ажылга ынак болурунга кижизидеривис, оларның угаан-медерелинге экономиктиг эки чүүлдерни хевирлээривис эргежок чугула.

Социал адырны реформалаарының чугула сорулгаларының бирээзи ***күш-ажыл харылзааларын сайзыраңгайжыдары,*** күш-ажыл төлевириниң айтырыгларын аайлаштырары болгаш ажылдакчыларның категорияларының база бүдүрүлгелерниң талазы-биле ооң бедик дифференциациязын чок болдурары болуп артпышаан. Мооң-биле холбаштыр коллективтиг керээлер болгаш адырларның тарифтиг дугуржулгаларын чарарын ажыглап, социал партнерство системазын идепкейлии-биле хөгжүдери эргежок чугула.

Чурттакчы чоннуң кошкак хандырылгалыг кезээнге ***социал камгалалды*** күрүңениң адрестиг деткимчезин, ядыы-түремик чорукту болдурбазының талазы-биле тускай сорулгалыг программаның күүселдезин дамчыштыр боттаныр. 2003 чылда бо сорулгаларга үндүрүп берген акша-хөреңгилер 1,5 катап көвүдээр. Инвалидтерге, өскүс уругларга, назылап кыраан хамаатыларга, бот иелерге болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, онза берге байдалдарга таварышкан өг-бүлелерге деткимчени көргүзер. Бо чылын амыдырап чурттаарының адаккы хемчээлинден чавыс орулгаларлыг чоннуң санын 2002 чылда 49,7 хуу турганындан 45 хуу чедир кудуладыры көрдүнүп турар. Хандырылгазы кошкак хамаатыларның саны 15 муң кижиге кызырлыр.

Коммунал ачы-дузазы дээш төлевир үезинде амыдырап чурттаарының адаккы хемчээлинден чавыс орулгаларлыг хамаатыларга социал деткимчени көргүзүп, ***чуртталга субсидияларын*** бээри уламчылаар. Бо сорулгаларже 2002 чылда турганындан 66 млн. рубль хөйнү углаар.

Социал деткимчеге студентилер база хереглелдиг, оларга дуза чедиреринге 1 млн. рубль көрдүнген. Республика бюджединиң күсели-биле акшаландырып турар ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарынга стипендия төлевириниң акша-хөреңгизин бо чылдың январьдан эгелеп 2,3 катап өстүрген.

«Россия Федерациязында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» болгаш «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлуларны күүседиринге 107,3 млн. рубльди азы эрткен чылга көөрде 21,1 млн. рубльди хөйнү углаан.

Бо чылын Кызылда хоочуннарның болгаш инвалидтерниң бажың-интернадынга улаштыр тудуг-саваны тудуп доозары, Красноярскиниң протез-ортопедрия филиалының салбырын калбартыры, Кызылда бажың-интернаттың чанынга геронтология төвүн, Тере-Хөл болгаш Чеди-Хөл кожууннарга чурттакчы чонга социал дуза төптерин, Чадаана хоорайга хоочуннарга болгаш инвалидтерге бажың-интернатты, Кызыл хоорайга тодаргай чурттаар чери чок кижилерни агартыр төптү ажыдары эргежок чугула.

Назы четпээннерниң хайгаарал болгаш аал-оран чок артар чоруктарының профилактиказы, оларның эрге-ажыктарының камгалалы, амыдыралга таарыштырып, ижиктирери чугула болуп артышаан.

Кожуун, хоорай, суму бүрүзүнге назы четпээннерниң херектериниң талазы-биле комиссияларның ажыл-чорудулгазын идепкейжидери эргежок чугула. Социал агартылганың албан черлери аал-оран чок артар чоруктуң профилактика системазында кол звено болур ужурлуг. Хайгаарал чок арткан чаш уруг бүрүзүн учетка ап, чурттап турар чериниң аайы-биле ооң-биле хууда ажылды эгелээри, онза кичээнгейни таарымча чок өг-бүлелерден үнген уругларже салыры эргежок чугула.

Эрге-хоойлу камгалаар органнар уругларны болгаш элээдилерни күш дөгээшкининден болгаш психиктиг күчүлелден камгалаар талазы-биле ажылды күштелдирери чугула. Уругларны болгаш элээдилерни кемхерекке болгаш ниитилелге удур ажыл-чорудулгага хаара тудар чорук-биле идепкейлиг демиселди чорудар херек. Солуу-меге «романтиканың» салдарынга алыскаш, чамдык аныяк кижилер корум-чурум үрекчилери апарып турары чажыт эвес-ле болгай.

Чурттаар оран-сава болгаш амыдыралга тургустунарының айтырыгларын шиитпирлеп турда, адаиези чок арткан уругларның эрге-ажыктарын үреп турар хөй-хөй таварылгалар уругларның хайгаарал чок артып турарының чылдагааны болуп турар. Хайгаарал болгаш ажаап-тежээлде органнары бо айтырыгларны шалыпкын шиитпирлээр ужурлуглар.

Хайгаарал чок чоруктуң болгаш корум-чурум үрээшкиннериниң профилактиказының талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программаларының чамдык хемчеглерин боттандырып тура, кожавыста регионнарның арга-дуржулгазын ажыглап, бо ажылга аныяктарны, ылаңгыя келир үениң педагогтары – студентилерни калбаа-биле хаара тудар херек.

Пенсия хандырылгазы. 2002 чылдың январьдан эгелеп чаа пенсия хоойлужудулгазының күштүг болуп киргени-биле 23 муң пенсионерниң күш-ажыл пенсиязынга эде санаашкынны чоруткан. Эрткен чылга деңнээрге, пенсияның ортумак хемчээли 318 рубльге көвүдээн.

Бо чылын ***пенсия реформазының*** кол сорулгаларының бирээзи — хамаатыларның агар санынче кирип турар камгаладылга дадывырларының учеду, пенсия капиталының хевирлээшкининге киирилделерниң түңнелдериниң дугайында оларны медээлээри болур. Ийи чылдың дургузунда, 2003 чылдан эгелеп, ыяапла пенсия камгаладылгазының системазынга бүрүткедириниң бетинде хамаатыларның шиңгээдип алганы күш-ажыл стажының дугайында медээ-дыңнадыгларның чыылдазын хандырары, аңаа үндезилеп оларның пенсия эргелерин үнелеп көөрү, пенсия капиталынче шилчидери эргежок чугула. Ол бүгүден келир үениң пенсиязының хемчээлин санап үндүрер.

Бо чылын, инфляцияның өзүлдезиниң темпилерин барымдаалап, күш-ажыл пенсияларының баазалыг кезээн, а ол ышкаш оларның камгаладылга кезээн 11,3 хуудан эвээш эвеске эде санаары көрдүнүп турар.

Чоннуң кадыкшыл камгаладылының адырынга республиканың Чазаа кадык камгалалының күрүне системазын сайзыраңгайжыдарынче болгаш кол эмчи-демографтыг көргүзүглерни быжыглаарынче угланган хемчеглерни ап турар.

2003 чылда чурттакчы чонну диспансеризастаарының айтырыглары мурнады көөр угланыышкыннар кылдыр артар ужурлуг. 2002 чылдың түңнелдери-биле алырга, чурттакчы чоннуң 65 хуузун ооң-биле хаара туткан. Бо чылын ук көргүзүгнү 75-80 хуу чедир өстүрери планнаттынып турар. Ие-чаштың камгалалының улам ыңай сайзыраңгайжыдыышкыны, аныяктарның сүме-чагыг салбырларының болгаш төптериниң четкизин хөгжүдүп тура, шеригже келдиртип турар оолдарга эмчи дузазын организастаары, чурттакчы чоннуң хандырылгазы кошкак кезээнге адрестиг дуза чедирери-биле социал аптекаларны хөгжүдери Чазактың кичээнгейиниң төвүнге турар. Кадык камгалалын информатизастаарының адырынга инновация технологияларын шиңгээдир. Мону боттандырарда республиканың информас-аналитиктиг төвүн ажыдар херек. Тус черниң экология талазы-биле арыг бойдус чиг эдинден эм препараттарын бүдүрүп үндүрерине фитошугумнуг цехти тургузарының дугайында айтырыгны ажылдап кылыр.

Медицина дузазының бедик технологиялыг хевирлерин нептередири улам ыңай хөгжүлдени алыр. Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының Иммунология институдунда Күрүнениң эртем төвүбиле, Москва болгаш Томск хоорайларда онкологияның, Новосибирскиде чүрек-дамыр патологиязының, Курганның болгаш Москваның травматология болгаш өске-даа черлерниң эртем-шинчилел институттары-биле кады ажылдажылганың ажылы уламчылаар.

Эмчи-генетиктиг сүмелээшкиннериниң, бүгү чурттакчы чоннуң генетиктиг карталарын тургузарының талазыбиле ажылдар уламчылаар. Иммунологтуг болгаш аллергологтуг албаннарны хөгжүдериниң программазының иштинге 8 млн. рубль өртектиг иммунитетти болгаш ДНК-ны шинчилээринге херек дериг-херекселди садып алыры планнаттынган.

Йод чедишпезиниң аарыгларыбиле демиселдиң соңгаарлаттынмас хемчеглериниң дугайында республиканың тускай сорулгалыг программазының иштинге йодтуг дусту бүдүрер бичежек заводту ажылдадып киирген. Оон аңгыда йодтуг эмнелге препараттарын садып алырынга акша-хөреңгилерни дарый тып, ындыг препараттарга хереглелдиглерни, чүнүң-даа мурнунда чаштарны ооң-биле халас хандырар.

Божуп-бодараар чорукту бедидеринбиле социал идиг бээр чоруктуң айтырыгларын – социал чиигелделерни болгаш төлээшкиннерни киирерин өөренип көөрү эргежок чугула.

Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш дайынчы хөделиишкиннерниң киржикчилеринге, назылап кыраан кижилерге эмчи дузазын организастаарынче онза кичээнгейни углаар. Кадык камгалал яамызынга социал камгалалдың, чонну ажылга хаара тудар албанның органнары, пенсия фондузу-биле кады бо категорияның хамаатыларының чада аайы-биле эмчи-социал агартылгазының эмчи дузазының чедирилгезиниң бүгү звеноларын: поликлиниканы, стационарны, катап тургузуушкун болгаш санаторий-курорт эмнээшкининиң албан черлерин хаара тудуп турар чаңгыс аай ведомстволар аразының системазын тургузарын дааскан.

Ортумак дүрген хуусаалыг перспективаже ***тус чер курорттарын сайзырадырының*** республика программазын белеткээри болгаш хүлээп алыры эргежок чугула.

Көдээде медицина албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаары, оларны амгы үениң медицина дериг-херекселдери-биле чаартыры болгаш тускай мергежилдиг эмчилер-биле четчелээри көрдүнүп турар. Аарыгны эмнээринче угланган системадан амыдыралдың кадык хевиринге үндезилеттинген болгаш аарыгларга удур хемчеглерни алырынче угланган системаже шилчиири планда айыттынган.

Тыванның ыяап-ла медицина камгаладылгазының республика фондузу тус черниң бот-башкарылга органнарының удуртукчулары-биле кады ыяап-ла медицина камгаладылгазының системазында ажылдап турар эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң четкизин калбартып, участок эмнелгелерин болгаш эмнелге амбулаторияларын олче киирери чугула. 2003 чылда албан медицина камгаладылгазының девискээр программазының дефицидин дуглаарының дөстерин дилеп тывар.

Республиканың Чазаа ***«Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң амыдыралының кадык хевирин тургузарының концепциязын» хүлээп алган.***

Ведомство аразының дүүштүрүкчү чөвүлели ону боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни чоокку үеде ажылдап кылыр болгаш Чазакка бадыладыры-биле киирер ужурлуг.

Күш-дамыр талазы-биле кадыкшыл кижиниң өртээ турбас байлаа болур. Россияның Медицина эртемнериниң академиязының академиги Ю.П.Лисициннің тодаратканы-биле алырга, кадыкшылдың 50-55 хуузу амыдыралдың байдалы-биле, 20-25 хуузу экологтуг хүрээлелдиң салдары-биле, 20 хуузу салгал дамчыыр факторларбиле тодараттынып турар, чүгле 10 хуузу кадык камгалалының чедир кылбаан чүүлдериниң болгаш четпестериниң үлүүнге хамааржып турар. Ынчангаш ***кадык камгалалының айтырыглары — чүгле кадык камгалалының эвес, кижиниң бодунуң сагыш салыр хүлээлгези-дир.***

Кадыкшылга хоралыг чаңчылдардан болгаш сундугуушкуннардан хосталзын дээш кижилерге дузалаар ужурлуг бис. ***Арагадан болгаш наркоманиядан аараан кижилерни эмнээр талазы-биле төптү*** бо чылын ажыдары көрдүнүп турар.

Чурттакчы чоннуң амыдыралының кадык хевирин тургузары **күш-культураны болгаш массалыг спортту** сайзырадыры-биле тудуш холбаалыг.

Бо чыл республикага «Спорттуң болгаш амыдыралдың кадык хевириниң чылы» кылдыр чарлаттынган, күш-культураның болгаш спорттуң ролюн бедидеринче угланган хемчеглер ажылдап кылдынган. Күш-культура болгаш спорт «Россияның чурттакчы чонунуң амыдыралының кадык хевирин тургузарында» деп регионал аразының эртем-практиктиг конференциязын Кызылга эрттирери көрдүнген.

Спортчу тудугларны, кадыкшыл төптерин, спортчу-белеткел баазаларын катап тургузарын болгаш тударын уламчылаар херек. Бүгү-ле өөредилге албан черлеринде спорт шөлдерин септеп-селиири, бар тудугларны паспортчударын доозары, оларны организацияларга быжыглаары чугула. Республикага хол бөмбүүнүң, бут бөмбүүнүң 98 шөлдери болгаш хоккей шөлчүгештери туттунган турар.

Массалыг күш-культура-кадыкшыл хемчеглериниң, ооң иштинде уругларның болгаш өг-бүлелерниң спортчу маргылдааларын эрттирерин идепкейжидер херек. «Херим иштинге эң эки спорт шөлчүгежи дээш» республика конкурузу чарлаттынган турар. Чурттакчы чоннуң күш-культурага болгаш спортка бети дизе-ле, 14-15 хуу чедир хаара туттунган турарын чедип алыр, харын-даа ону оон улгаттырар херек.

Республикага бут бөмбүүнүң массалыг болур чоруун чедип алыр дээш назы-хар аайы-биле 4 бөлүкке Тыва Республиканың Чазак Даргазының Кубогу дээш маргылдаалар чарлаттынган турар.

Спорттуң национал хевирлериниң талазы-биле республика фестивалын, сургуулдар болгаш студентилер, хооччуннар болгаш инвалидтер аразынга спартакиадаларны чорудары эргежок чугула.

Республика чергелиг Биче олимпий оюннарын бир-ле дугаар организастап эрттирер.

Спорттуң профессионал хевирлерин деткиир талазы-биле ажылды Чазак уламчылаар. Российжи болгаш делегей маргылдааларынга бедик түңнелдерни көргүзүп, ынаныштыг чедип ап турар талантылыг спортчулар ону алыр. Оларның белеткелинге болгаш делегейге бирги чер дээш маргылдааларга база ээлчеглиг Олимпий оюннарынга киржиринге акша-хөреңгини аңгылап бээр. Шылгараңгай көргүзүглерни чедип ап турар спортчуларга идиг бээр сорулга-биле «Тыва Республиканың Чазак Даргазының стипендиязының дугайында Дүрүмнү" ажылдап кылып турар.

Күш-культураның болгаш спорттуң адырынга ***спортчу медицинаны,*** а ол ышкаш эртемниң чугула угланыышкыннарын сайзырадыр, эртем шинчилелдериниң түңнелдерин спортчуларның белеткелиниң практиказынга база кадыкшыл сорулгаларынга ажыглаар.

Онза кичээнгей күш-культура болгаш спорт адырынга кадрларның белеткелинче болгаш оларның мергежилин бедидеринче угланган турар. Республикадан чурттуң күш-культура талазы-биле дээди кол өөредилге черлеринче кирип турар абитуриентилерге дузаламчы улгадыр. Кызыл хоорайга Спорт ордузун, а ол ышкаш спорт угланыышкынныг лицейни тудар талазы-биле төлевилээшкин бо чылын доостур.

Өөредилге. 2003 чылда ***«2010 чылга чедир Тыва Республиканың үзүк чок ниити өөредилгезин сайзырадыры», «2003-2006 чылдарда даштыкы дыл»*** деп ведомство аразының күрүне программалары ажылдап кылдынган база хүлээп алдынган турар. Улуг школага профильдиг өөредилгени киирерінге өөредилге албан черлерин белеткээр. Көдээ школаның структуразын өскертириниң ажыктыг механизмнери өөренип көрдүнген база кезик-чамдыызы ажылдап кылдынган турар, кожууннар төптеринге профильдиг өөредилге талазы-биле баазалыг ниити өөредилге черлери тургустунар. Сукпак суурга агрофиль угланыышкынныг лицейни ажыдары көрдүнүп турар. Тус чер бот-башкарылга органнары ындыг янзылыг школаларны бүгү-ле кожууннар төптеринге ажыдар дугайында айтырыгны өөренип көөрү чугула. Кызыл хоорайга интернаттыг техниктиг лицейни болгаш бизнес школаны ажыдары планда көрдүнүп турар.

Шенелде-дуржулга школаларын амгы үениң дериг-херекселдерлиг болгаш лингафоннарлыг кабинеттерибиле хандырары уламчылаар.

Эргелеп-башкарылга кадрларының, башкыларның болгаш өске-даа хандырылга ажылдакчыларының аразынга бүгү-ниити компьютер мергежилди чедип алыр. Оларның билдилиин болгаш чаңчыгыышкынын үнелеп көөрүнге барымдааларны ажылдап кылыр болгаш киирер, билииниң шынарынга сертификаттар тыпсырын практикалаар.

Чаңгыс аай өөредилге девискээрин тургузар, ажыктыг методтарны болгаш информастыг телекоммуникациялыг өөредилге технологияларын нептередир сорулга-биле интернет болгаш методикалыг өөредилгениң информастыг республика төвү тургустунган турар.

Сайзырал талазы-биле четпесдүүлүг уругларны өөредилгеге хаара тудары чугула айтырыг болуп артпышаан, күрүнеден деткимче хереглеттинип турар уругларга тускай ниити өөредилге албан черлериниң четкилерин калбартыр.

Көдээ школаларны, ылаңгыя орус, даштыкы дылдар, информатика башкылары-биле четчелээри, оларны чурттаар оран-сава-биле хандырары, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары шыңгыы айтырыг болуп ап-даа артпышаан. Тус чер бот-башкарылга органнары көдээге аныяк специалистерни быжыглаар дээш эргежок чугула хемчеглерни хүлээп алыр ужурлуг.

Өөредилге албан черлеринде болгаш школаларда колдуунда-ла херээжен кижилер башкылар болгаш кижизидикчилер болуп ажылдап турары чажыт эвес болгай, а ол чорук оолдарны — келир үеде эр кижилерни, хевирлээринге таарымча чок салдарны ында-хаая чедирип турар болбайн аан. Башкы кижиниң ат-алдарын болгаш ооң мергежилиниң сонуургануын бедидер дээш улуг класстарга оолдар аразынга мергежил угланыышкынныг ажылды чорудары чугула.

Өөредилге органнарының күжениишкиннерин өөреникчилерниң өөредилге, психология болгаш күш-дамыр талазы-биле чүдүрлүүшкүнүн хире-чергелиг болдурарынче, өөредилгениң ажыктыг методтарын болгаш технологияларын ажыглаарының, күш-культураның башкылаашкынының шынарын бедидериниң, өөренип турарларның аъш-чемин экижидериниң күсели-биле өөренип турарларның кадыкшылын камгалаарынга база быжыглаарынга таарымчалыг байдалдарны ниити өөредилге албан черлеринге тургузарынче угландырары чугула.

2003 чылда күрүне дылдарынче — ***тыва болгаш орус дылдарже*** бүгүниитиниң кичээнгейин углаарының чылы кылдыр чарлаар ужурлуг бис. Тыва, орус болгаш даштыкы дылдарга өөредилгени сайзыраңгайжыдар талазы-биле айыттынган сорулгалыг программаларның тодаргай хемчеглерин шиитпирлээрин уламчылаар апаар.

Өзүп олурар салгалды кижизидериниң сорулгаларын шиитпирлээринге ***өг-бүленің ролюн күштелдирер*** сорулга-биле ада-иелерниң башкылаашкынныг культуразын бедидери негеттинип турар. Оларның бүгү-ниити өөредилгезиниң талазы-биле ажылды күштелдирер херек.

Ургларның болгаш элээдилерниң ***кем-херек үүлгедиишкини*** чугула айтырыг болуп артпышаан. Ооң профилактиказын чорудар сорулга-биле шыңгыы кичээнгей ургларның дыштанылгазын болгаш хостуг шагын организастаарынче, күш-культураже болгаш спортче оларны хаара тударынче угланган турар.

Өөредилге талазы-биле амгы үеде күрүне политиказының чугула айтырыгларының бирээзи — хамаатыларның конституция езугаар өөренир эргелерин боттандырарының күрүне магадылалдарын хандырары болуп турар. ***Долу үнелиг өөредилгеже аныяк кижилерниң дең байдалдыг киреринхандырар база эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерниң ургларын болгаш аныяк кижилерни деткиир төлээде,*** *күруниверситеттиң баазазынга* ***абитуриентилерге социал дузаның хөй-ниити факультедин*** ажыдар арганы өөренип көөрү тоң чугула.

Эртем. Республиканың угаан-бодал талазы-биле арга-шинээ алды эртем-шинчилел албан черлеринде болгаш Тыванның күрүне университединде мөөңнеттинген, ында 19 доктор болгаш 180 ажыг эртемнер кандидаттары ажылдап турар. Чүгле эрткен чылын 3 доктор болгаш 25 кижи эртемнер кандидаттары атты камгалап алган.

Ооң-биле чергелештир эртем албан черлеринде, ооң иштинде күруниверситетте, дээди мергежилдиң кадрлары ам-даа чедишпейн турар. Медицина, юриспруденция, техниктиг эртемнер талазы-биле эртем кадрларын белеткээри негеттинип турар. Ол чорук ооң хөгжүлдезиниң Программазынга дүүштүр чаа факультеттерни болгаш мергежилдерни ажыдар арганы берип турар.

Эртем адырынче талантылыг аныяктарны хаара тудар болгаш аныяк эртемденнерниң эртем шинчилелдерин деткиир талазы-биле таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш студентилерге, аспирантыларга болгаш эртемнерниң аныяк кандидаттарынга ***Тыва Республиканың Чазак Даргазынның грантыларын*** тургузуп турар.

Эртем талазы-биле угаан-бодалды улам ыңай сайзырадыр төлээде, экономика талазы-биле фундаменталдыг болгаш дузалал ужур-дузалыг ажылдап кылыышкыннарны нептереди-риниң ажыктыг системазын ажылдап кылыры чугула. Бистер эртем талазы-биле дилеп тывыышкыннарның ажыктыының талазы-биле тодараттынар ужурлуг бис. 2010 чылга чедир эртемниң хөгжүлдезиниң программазын ажылдап кылыр база хүлээп алыр апаар бис. Консультативтиг орган кылдыр ***Тыва Республиканың Чазак Даргазынның чанынга Эртем болгаш технологиялар талазы-биле чөвүлелди тургузар.***

Эртем албан черлери рыноктуң байдалдарынга ажылдап база акша төшаап өөренир ужурлуг.

Федералдыг болгаш республика бюджеттериниң акша-хөреңгилерин улам ажыктыг ажыглаар сорулга-биле эртем албан черлеринге шинчилелдерниң тематиказын быжыглаар талазы-биле ажылды план езугаар чорудары чугула.

2003 чылда улустарның угаан-бодал байлааның талазы-биле шинчилелдер база ажылдарны парлап үндүрери уламчылаар. Тыва дылдың тайылбырлыг словары — бирги том; Тыва дылдың этимологиктиг словары — үшкү том; Моолдарның тоолчургу чогаалы; Тыва тоолдар (орус дылда) парлаттынып үнер. «Тыванының төөгүзүнүң» ийиги томун бижиирин доозар херек.

Культура. Культура талазы-биле Чазактың ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары болза профессионал уран чүүлдү болгаш чоннуң чогаадылгазын хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузары, культура болгаш дыштанылга ажыл-чорудулгазын идепкейжидери, Россияга болгаш даштыкыга профессионал база чоннуң уран чүүлүнүң чедиишкиннерин пропагандалаары болгаш бурунгаарладыры, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаары, специалистерниң болгаш менеджерлерниң белеткелиниң база катап белеткелиниң талазы-биле ажылды күштелдирери, культура албан черлериниң материал-техниктиг баазазын экижидери болуп келген болгаш болуп артпышаан.

Бо чылын ургларның, элээдилерниң болгаш аныяктарның дыштанылгазын организастаарынга Культураның болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы культурамассалыг 16 хемчеглерни — республика чергелиг фестивальдарны, конкурстарны эрттирген турар. Россия Федерациязының регионнары болгаш Моол-биле ЮНЕСКО база ТЮРКСОЙ делегей организациялары-биле культура талазынга кады ажылдажылга дугайында дугуржулгалар талазы-биле хемчеглерни боттандырары, а ол ышкаш республиканың улустарының культура байлактарын катап тургузар, камгалаар болгаш хөгжүдер талазы-биле ажыл база уламчылаар. Хөөмейге, хамнаар чорукка, орхон-енисей бижимелиниң тураскаалдарын сайгарып номчаанының 110 чылынга тураскааткан Делегей чергелиг эртем симпозиумнарын эрттирери планнаттынган.

Күрүненің национал политиказының концепциязын боттандырар сорулга-биле республикаларның национал культураларының төптери-биле кады ажылдажылга уламчылаттынар.

Онза кичээнгей музей ажыл-чорудулгазын, чурт-шинчилелин хөгжүдеринче угланган турар. Көдээ библиотекаларның ном фондуларын немеп алыр дээш шыңгыы ажылдаары чугула. Көдээ клубтарга саң-хөө болгаш материалдыг дуза негеттинип турар.

Республиканың фильм фондузун чаартыры болгаш көдээниң кино четкилерин амгы үениң видеопроекторларын ажыглаарынче чоорту шилчидери планда кирип турар. Бо чылын көдээниң 4 культура бажыңнарынга олар тургустунган турар.

Республиканың чогаадыкчы эвилелдери-биле Чазактың Дугуржулгазының шугумун езугаар уран чүүл мастерлериниң чогаалдарын үндүрерингe күрчагыг боттаныр.

Тыванның ном үндүрер чери 23 аттыг номнарны үндүрер. Бо чыл ***ургларга ном чылы*** кылдыр чарлаттынган. Орус болгаш тыва дылдарга ургларның номнарын парлап үндүрериниң болгаш катап парлаарының айтырыгларын өөренип көөр херек.

Тыва композиторларның — классиктерниң арттырып каан чүүлдери кичээнгейни хаара тудуп турар. Уран чүүлдерниң ургларның школалары «Тыва аялгалар» деп нотала чыындызын алганнар. «Тыва композиторларның фортепианога сюиталары болгаш сонаталары» деп нота үндүрүлгезиниң төлевилели ажылдап кылдынган.

Профессионал уран чүүлдүң талазы-биле алырга, концерт-репертуарының шынарын бедидериниң, шоу-коллективтерниң чарылгазын орулгазы-биле дуглаар принципче чоорту шилчидериниң, хөй националдыг актер труппазын тургузарының болгаш хөгжүм-шии театрынга орус дылга репертуарны көвүдедириниң сорулгаларын шиитпирлээри эргежок чугула.

Ховар мергежилдиң кадрларын — үн болгаш чырык режиссерларын, хөөн киирикчилерин, музыка херекселдериниң мастерлерин белеткээриниң айтырыын шиитпирлээри негеттинип турар.

Аныяктар политиказы. Аныяктар политиказының адырынга күрүне чагыын күүседиринче аныяктарның идепкейлиг кезиин хаара тударының механизмин тодарадыры, оларның эгелээшкиннерин мактап-шаңнаары база деткиири чугула. Өзүп олурар салгалдың амыдыралының кадык хевириниң культуразын тургузар талазы-биле ажылды күштелдирер, аныяктар ортузунга корум-чурум үрээшкиннеринге, наркоманияга болгаш арагалаашкынга удур чорудар хемчеглер талазы-биле ажылдың эң дээштиг технологияларын ажылдап кылыр болгаш нептередир.

Аныяктарны ажылга тургузар, аныяктар бизнезин хөгжүдер, сезоннар үезинде түр ажылдаар аныяктар коллективтерин тургузар талазы-биле тодаргай ажылды чорудар херек.

Аныяктарны профессионал өөредилгеже хаара тударын калбартыры аныяктар политиказының кол сорулгазы болуп артпышаан.

VI. Корум-чурумну быжыглаар болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле кол сорулгалар

Чуртта-даа база республикада-даа кемниг херектер-биле демисел талазы-биле эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылы бирги черже үнүп турар. Ында боттуг чылдагааннар бар. Политиктиг формацияның солчулгазы болгаш рынок хамаарылгаларынче шилчилге, амыдыралдың деңнелиниң аайы-биле российжи ниитилелдиң бөлүктерге чарлыышкыны, капитал биле күш-ажыл курлавырларының аразында удур туржуушкуннуң күштелгени кемниг херектиң өзүлдезинге дүрүм езугаар чедирип эккелген.

Эрге-хоойлу камгалаар болгаш суд органнарының реформазы озалдаан, ол кончуг харааданчыг. Ол реформа, алыс утказы-биле алырга, В.В.Путинни чурттуң Президентизи кылдыр чүгле соңгааның соонда эгелээн. Кыска үе дургузунда чуртка болгаш бистиң республикага эвээш эвес чүүлдер кылдынган. Чаартылганың хевирин, реформаларның үе-чадалын эскерип турар бис. Кемниг херектерниң өскенииң соонда, 2002 чылда кемниг херектерниң саны кызырылган.

Республикага Иштики херектер яамызының, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албан эргелелиниң, Прокуратураның удуртукчуларының солчулгазы болган. Дээди болгаш Арбитраж судтарының даргалары чоокта чаа ажылдап эгелээн. Корумчурумну экижидер талазы-биле элээн ажылды олар чоруткан деп, аналитиктер демдеглеп турар. Ындыг болзажок, республиканың Чазак Баштыңының соңгулдаларының үезинде соңгукчулар күш структураларының, ылаңгыя район звенозунуң деңнелинде оларның ажылының шынарының куду деңнелдиининиң дугайында айтырыгны чаңгыс удаа эвес көдүрген.

Республика болза Россия Федерациязында онза контрольда туруп турар. 100 муң кижиге хамаарыштыр өлүрүүшкүн болгаш кижилерниң амытыныың чидириининиң санының талазыбиле Тыва Федерацияның деңнелин 3, 8 катап ажып турар. Кемниг херек үүлгедикчилериниң холундан, автоавариялардың, арага солукчуларындан хораннаныышкынның түңнелинде 800 хире кижини чидирген бис.

Хөй-ле чүүлдер эрге-чагыргадан, тус чер бот-башкарылгазындан болгаш хөй-ниитиден хамааржыр болбайн аан. Ынчалзажок кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарын, ооң айыыл чок чоруун конституция езугаар хандырарын эрге-хоойлу камгалаар органнарга, оларның специалистеринге онааган болгай.

Чүнү кылыр ужурлугул? Хамыктың мурнунда, хоойлуларны күүседир болгаш чогумчалыг ажылдаар херек. Аңаа кадрлар четчир. Оларны долузу-биле солууру болдунмас. Оларның-биле ажылдаар, оларны өөредир, берге байдалдарда дузалаар болгаш деткиир херек. Тус черниң национал болгаш онзагай байдалын билир арга-дуржулгалыг кадрларга даянмышаан, соон салгаар чорукту сагыыр херек.

Республика Прокуратуразының ажыл-чорудулгазындан хөй-ле чүүлдер хамааржыр. Ооң чаа удуртукчузун деткиир апаар. Ооң мурнунда ажылдап турган кижи эвээш эвес чүүлдерни кылган дээрзин билир бис. Эрге-чагырга структуралары кемниг херек үүлгедиишкинин болдурбазының айтырыгларын шиитпирлээр төлээде, Прокуратура-биле харылзааны тургузар, а ооң талазындан — ажылды системалыг чорудар, күш структуразының бүгү звеноларын, чоннуң эргечагыргазын болгаш хөй-ниитини олче мөөңнээр талазы-биле кол угланыышкыннарны тодарадыры чугула.

Бирги ээлчегде бодунуң ажылын хамаатыларның амы-тынынга болгаш кадыкшылынга удур кемниг херектерни болдурбазынче, чурттакчы чонну арагалаашкындан чайладырынче угландырар ужурлуг. Аар кемниг херектерниң 70 ажыг хуузу эзирик байдалда болуп турары чажыт эвес-ле болгай.

Рынок байдалдарында Прокуратураның мурнунда турган удуртукчулары «адрестерге» удур, араганы, арага солукчуларын чажырып садар саарылгазынга удур демиселди хандырып шыдаваан деп дорт чугаалап каайн. Ооң аппарадынга, олар эвээш-даа болза, ылаңгыя 95-98 чылдарда Чазакка удур

демиселди ындыг кижилер чорудуп турган. Ак болгаш Шивилиг деп КАИ постуларын Чазактың ажытканынга олар таарзынмааннар. Киир сөөртүп турган арага продукциязының шынарынга контроль талазы-биле республика төвүн тургусканынга удур шоглаашкыннарны кылып турганнар. Хавыртткан техниктиг спирт тонна-тонназыбиле «водка мафиязынче» кирип турган таварылгалар эвээш эвес.

Прокуратураның ажылдакчылары боттарының ажылын шүгүмчүлекчи езубиле анализтеп көөрү улуг чергезибиле негеттинип турар. Хайгааралдың хөй кезиин аар херектерни судтарга илередип, истеп-хынап көөрү-биле боттандырары чугула. Ол кемниг херектерниң истелге хыналдазы Прокуратурага хоойлу езугаар хамааржыр.

Факт-барымдааларны көрүп көрээлиңер даан. Сөөлгү 4 чылды анализтеп көрээлиңер. ***1999 чылда*** кемниг херек үүлгедикчилериниң холундан 300 ажыг кижи өлген, ол факт-барымдаалар талазы-биле 297 кеземче херээн оттурган, 223 херектиң истелгезин чоруткан, 52 херек илереттинмээн, 308 херек судтар дамчыштыр эрткен, 149 кижи кеземчениң ортумак хуусаазы-биле шиттирген, бир кижиге-ле 11 чылды берген.

2000 чылда 400 кижи өлген, 384 кеземче херээн оттурган, 241 херекти истээн, 95-и илереттинмээн, судтар дамчыштыр 293 херек эрткен, кеземчениң ортумак хуусаазы-биле 10,6 чылда 138 кижи шиттирген.

2001 чылда 300 кижи өлген, 282 херекти оттурган, 295 херектиң истелгезин чоруткан, 148 херек илереттинмээн, 382 херек судтар дамчыштыр эрткен, 167 кижи ортумак хуусаа-биле 10,2 чылда шиттирген.

2002 чылда 400 кижи өлген, 398 херекти оттурган, 301 херектиң истелгезин чоруткан, 76 херек илереттинмээн, судтар дамчыштыр 309 херек эрткен, ортумаа-биле 10,1 чылда 136 кижи шиттирген.

Оортан чүнү билип ап болур бис? Ол чылдарда кем-херек үүлгедикчилериниң холундан 1400 ажыг кижи өлген. Олардан чүгле 528 кижи азы үштүң бир кезии шиттирген болгаш эдип-чазаар албан черлеринде туруп турар. Ону чүү деп билзе чогуурул? Өлүрүкчүлериниң алдан ажыг хуузу хостуг чоруп турар-дыр. Суд органнарында ол кемниг херектер талазы-биле чүү болгулап турарыл? Анализтен алгаш көөрге, аар кемниг херектер талазы-биле хосталгазын казып шиидер чорук чылдан чылче эвээжеп кел чыдар. А бүгү-ле шиттиргеннер хосталгазын казып шиидер черлерде дөгерези туруп турар бе? Олар дөгерези суд езугаар шиттирген хуусааларын ол черлерде үзе эрттирип турар бе?

Чоокку үеде бо айтырыгже эглип кээп, федералдыг структураларга тургузуп, чонга дыңнадыр бис. Эргехоойлу камгалаар органнарның ***быжыг туруштуу болгаш дээштиг ажылдап шыдаар шинээзи кезээделе кижилерниң амы-тын камгалап шыдап турарының деңнели-биле үнелеттинер.***

Оон ыңай. Чаа прокурорнуң кемхерек үүлгедиишкиннери-биле демиселче кичээнгейни улгаттырып эгелээни чүүлдүгзүнүүшкүннү болдуруп турар. Чамдыктарга мооң адаанда чугаалаар дээн чүүлүм сеткилинге таарышпазы чадавас, ынчалзажок дараазында чүүлдү черле айтыр бодадым. Прокуратураның 130 ажылдакчыларының 60-дан ажыы төп аппаратка ажылдап, районнарга кижилер хүн бүрүде кем-херек үүлгедиишкиннери-биле үскүлежип турда, район звенозун куруг каап турган чылдар тургулаан. Канчаар-даа аажок улуг ол аппарат кол нуруузунда ниити хайгаарал ажылын чорудуп, эрге-чагырга структураларының үндүрген доктаалдарының федералдыг хоойлужудулгага дүүшкээн ылавылаарынга өйлешкен турган. Ындыг ажыл база чугула болбайн аан, ынчалза-даа ол Прокуратураның кол хүлээлгезинге – кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбазынга хора чедирбес ужурлуг.

Милиция дугайында. Чаа сайыттың келгени-биле Россия ИХЯ-зындан келген инспектор хыналдазы 3 муң ажыг узамдыктырып шөйүп база чажырып-бузурган кеземче херектерин, ооң иштинде аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң талазы-биле, илереткен. Яамының саң-хөө, ажыл-агый ажыл-чорудулгазында база хөй-хөй хажыдыышкыннарны илереткен. ИХЯның дузалал ажыл-агыйынга тудуп турган 28 моол инектиң дугайында чугаалаарга-ла четчир. Моол талага ол инектерни эгидип бээрге, ук чүүл Моолдуң иштинге хөй-ниитиниң үнелелин ап, тыва-моол харылзааларга таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Дөгеревис бистиң милициявыска дузалажыр ужурлуг бис. Бистиң кады хөделиишкиннеривистиң программаларын, планнарын тодарадыр апаар. Наркотиктер-биле, республикаже оохорапнын алкоголь сөөртүлгези-биле, мал оору-биле демиселде дирлиишкинни деткиири чугула. Ынчан түңнелдер көстүп келир.

РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелинде удуртулга солушкан. Ажыы-биле чугаалаалы — бис хөй чылдарның даргузунда күрүне кызыгаарының тыва участогунга корум-чүрумну тудуп шыдавайн келген бис. Чеже-чеже бистиң хамаатыларывыс бистиң-не девискээривиске кызыгаар үрекчилериниң, ооң иштинде моолдарның, холундан өлбээн дээрил? Амдыгаа дээр чон Мугур-Аксы школазының директорунуң өлүрүкчүзү (өлүрүүшкүннү ажыткан, кем-херек үүлгедикчизи моол хамааты болган дээрзи тодараан бол) шиттирген бе дээрзин билбес.

АЧФА Эргелелиниң чаа удуртукчузу чыл дургузунда хөйнү кылып четтигипкен мооң мурнунда турган коллегазының үре-түңнелдиг ажылын уламчылаар дээрзинге идегеп турар бис.

Адактың соонда, чугаалаксаан чүүлүм. Эрге-хоойлу болгаш суд органнарының чамдык ажылдакчылары, российжи конституция езугаар оларга ***федералдыг структураларның эрге-байдалын*** тывыскан-даа бол, республиканың ажыл-херектеринден хоорук болур психологиязын ажып эртер болза эки. Федералдыг судтарның судьялары бүгү чоннуң соңгуп алганы Россияның Президентизиниң чарлыы-биле томуйлаттырарлар. Тываның девискээринге чон оларның өмүнээзинде чүнүң-даа мурнунда күрүненiң Баштыңын көрүп турарлар. Федералдыг эрге-чагыргага бүзүрелди чидирип алыры хөлчок белен, а ооң ат-алдарын көдүрери кончуг берге.

Үстүнде эки сөстер-биле чугаалааным суд органнарының чонунга чоок болурун, хүннүң-не бистиң амыдыралывыстың аарышкылыг талаларын: өлүрүүшкүннерниң, мал оорунуң, спирт болгаш наркотиктерни чажырып саарарының фактыларын анализтеп турарын дыка-ла күзээр ийик мен. Эрткен чылдың дургузунда алкогольдуң чажыт саарылдазының талазы-биле оттурган 16 кеземче херээниң чүгле 3-үн судтарже дамчыткан, судтар оларның чаңгызындаа сайгарып көрбээн.

Канчаар-даа аажок хөй акша-хөреңгилерни чарыгдап тургаш, ОШАЧКИ ажылдакчылары 1400 ажыг эзирик чолаачыларны туткан, суд органнары оларның чүгле 12-зиниң машина башкарар эргезин казаан.

Кем-херек үүлгедиишкиннерибиле демисел дээштиг болуп, кем-херек үүлгедикчилеринге удур эң шыңгыы хемчеглерни онаарын, бүгү деңнелдиң күрүне эрге-чагыргазының бүгү адырларының ажылчорудулгазының комплекстиг стратегиязын көрген турар ужурлуг.

Эң-не сөөлүнде — ***онза байдалдарны*** болдурбазының талазыбиле сорулгалар дугайында. 2003 чылда ***республиканың хамааты камгалалының*** системазын эде белеткээри, «01 камгалал телефонунуң» баазазынга чаңгыс аай дежурный диспетчер албанын тургузары, үер база аргаарыгга өрт айыылы улуг үеде баш бурунгааргы хемчеглерни чорудары, а ол ышкаш амыдырал хандырылга объектилериниң кышкы байдалдарга ажылдаарынга белеткелин контрольга алыры эргежок чугула.

Хүндүлүг депутаттар!

Салдынган сорулгалар берге болгаш нарын дээрзин билип тур мен. ***Ынчалзажок оларны биске тодарадып алыры эргежок чугула.*** Россияның составынга республика чүгле 59 чыл бактаап турар болгай. Бисте эге үндезин бааза, канчалдыр-даа бодаарга, кошкак болдур ийин. Ынчангаш чоокку чылдарда чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнелиниң талазы-биле көргүзүглерниң ылгалын кызырар база ол көргүзүглерни чедип алыр талазы-биле сорулгалар дугайында ханы бодаар хүлээлгелиг бис.

Ол сорулгалар күүсединнер-даа. Кол-ла чүве — амыдыралды чаартырының чорудулгазының алыс ужур-утказын чоннуң билген турары чугула. Ону хөй кезии деткип турар. Рынок экономиказының аргаларын шиңгээдип алыр талазы-биле чоннуң шимчээшкини эгелээн.

Бөгүн харыысалганың аар үүргезин харыылаар кижилер бар. Ооң кол кезии Чазакка, Парламентиге, чер-черлерде чагыргалар удуртукчуларынга болгаш депутаттарга онаажыр. Республиканың байдалын болгаш бистиң баш бурунгаар тодарадылгаларывыста, хоойлуларывыста база 2003 чылда бо Айыткалда айыттынган сорулгаларны барымдаалап тургаш, эргечагырганың деңнел болгаш чада бүрүзү, коллектив бүрүзү чоокку үеде ажылхеректи чорударының планын кылгаш, ажыл-херектерни херек кырынга организастап кириптер дээрзинге бүзүрээр мен.

Тодаргай кижиниң негелде-хереглелдеринге кайы хире кичээнгейлиг болурувустан дыка хөй чүүлдер оон хамааржыр дээрзин демдеглексээн ийик мен. Рынок байдалдарында ооң канчаар иженирингe аңаа канчаар дузалаарывыстан, бизнес биле кижиниң аразынга таарымчалыг байдалды канчаар тургузарывыстан дыка хөй чүүлдер хамааржыр.

Кижиниң хостуг чоруу, бизнестиң хостуг хөгжүлдези, чаагай эгелээшкин бүрүзүн чоннуң эрге-чагыргазындан деткиишкин амгы үеде күрүне политиказының кол өзээ болуп бар чыдар. Херек кырынга ону боттандырып, **мурнувуста сорулгаларны күүседип тургаш, чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнелин чедип алыр хүлээлгелиг бис.**

Түңнелинде бир чүүл дугайында база чугаалап каайн. 2004 чылда республика Тыва Арат Республиканың Россияның составынга эки тура-биле бактаап киргениниң 60 чыл оюн база Кызыл хоорайның 90 чылын демдеглээр. Бо чылдың январь айда республиканың Баштыңының Чурттуң Президентизи В.В.Путин-биле ужуражылгазы болган, байырлалга федералдыг эрге-байдалды бээр, Россияның Чазак кежигүннеринден организастыг комитетти тургузар дугайында бистиң саналывысты ол деткээн. Чурттуң Президентизиниң Чарлыы бо хүннерде үнүп келир.

Юбилейге белеткел-биле холбаштыр **Айыткалды күүседир талазыбиле организакчы улуг ажылды чорудары бистен негеттинип турар.** Бүгү-ле салдынган сорулгаларны республиканың коллектив бүрүзүнүң күүсеткен турары байырлалды төлептиг уткааны ол болур. Чурттакчы бүрүзү, улуг-биче коллектив, суур болгаш хоорай бүрүзү белеткел талазыбиле программалыг турар ужурлуг. Чурттакчылыг черлерни чаагайжыдар болгаш ногаанчыдар, күш-ажылчы сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаар талазы-биле ажылды калбартыр херек.

Депутат корпузу Чазак кежигүннери болгаш республиканың Улуг Хуралының амгы сессиязының киржикчилери-биле кады бөгүнгү бистиң чугаавыстың ужур-утказын чурттакчыларга чедирип, айыттынган планнарның күүселдези дээш бүгү чоннуң демиселин баштаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Силерге чедиишкиннерни болгаш чаагай кежик-чолду күзедим, хүндүлүг өңнүктер!

Кичээнгейлиг болганыңар дээш, четтирдим!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫ Ш.ООРЖАК.

2003 чылдың апрель 10.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, компьютер төвү—1-03-90, культура, өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа килдизи—1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 20000. Чагыг 44.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.